

חיים / אימק סגל
נכתב עם ג'וליה דרינברג

ניצחון החיים

חיים / אימק סגל

צו החיים

נכתב עם ג'וליה דרינברג

נדפס בישראל, תשע"ג – 2013

כל הזכויות שמורות
למחבר חיים / אימק סגל

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמחבר.

First version in Germany edited by:
Society for Hessian History and Regional Studies, Kassel 1833
Affiliated society Hofgeismar, 2012

תוכן העניינים

1	הקדמה
3	ילדות בבוריסלב
17	בבית הספר
21	הכיבוש הרוסי
23	פורים 1941
24	הפסח האחרון שלנו
24	יוני 1941
27	הגרמנים באים
31	כולם הולכים למות
34	נובמבר 1941 – האקציה הראשונה
37	יישוב מחדש (RESETTLEMENTS)
39	טיפוס
40	האקציה השנייה
42	סבתא פסלה
42	אוגוסט 1942 – האקציה הגדולה
44	'טיהורים'
46	האקציה הארוכה
49	אל מרזניצה
52	הבונקר
54	קושארי (KOSZARY)
62	ינובסקה (JANOWSKA)
68	ספטמבר 1943
71	השלישי במרץ 1944
73	ביער

77	חיסול המחנה
82	יולי 1944
84	השחרור
87	החיים ממשיכים
94	אפילוג – הסיפור שלאחר המלחמה
95	וולדנבורג – הופגייסמר – ישראל
95	(WALDENBURG - HOFGEISMAR - ISRAEL)
107	אפילוג

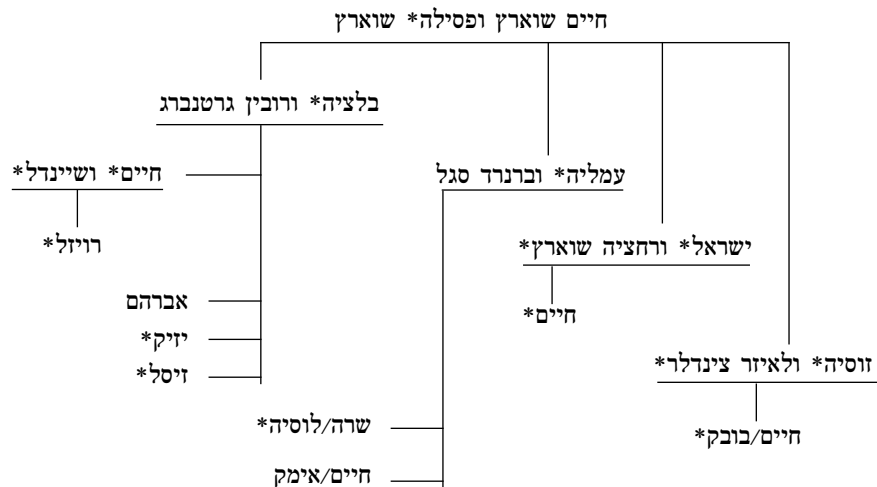
לאמא וללוסיה

*** בני משפחה שנרצחו. לפחות עוד 55 קרובים רחוקים יותר
נספו בשואה.**

**** מאחר והיו אלה נישואין דתיים בלבד, שמרו האישה והילדים
על שם המשפחה הקודם – האופטמן. ברנרד ושימק אימצו
מאוחר יותר את שם המשפחה הרשמי – סגל.**

בני משפחתו של חיים סגל אשר נספו בשואה

1. מצד האם

2. מצד האב

הקדמה

הילדות שלי הסתיימה לפתע ב־1941, כאשר הורמאכט הגרמני צעד לתוך עיר מולדתי, בוריסלב, בפולין לשעבר. כך, מגיל 12 עד גיל 15 חוויתי אכזריות איומה וראיתי את הצדדים האפלים ביותר בנפש האנושית.

במשך שבעים שנה לא יכולתי לחלוק את החוויות שלי משנות המלחמה עם איש, מלבד רעייתי היקרה, בלה – אשר גם לה סיפרתי רק את חלקן.

במשך זמן רב לא רציתי להעיק על נכדי עם הסיפור שלי. הם גדלים במדינה שלווה וליברלית בבתי מלאי אהבה – מדוע שאייסר אותם עם הסיפור שלי? היום אני חושב אחרת. אני בן 82, האחרון והיחיד שזוכר את קרובינו הנספים, במיוחד את אמי האהובה ואחותי לוסייה, אשר עדיין שמורות חיות בתוכי.

ספר זה ישמור על זיכרונם חי בקרב ילדי וילדיהם. הם יקראו בו כאשר יהיו בגיל בו יוכלו להבינו. הם חייבים לדעת מה קרה מפני שהם שייכים לדור שייצור עתיד של שלום.

אני שמח שיש לי זיכרון טוב כל כך, אולם לאחר 70 שנה, סיפורים אחרים יכולים להתערב ואף לשנות את הזכרונות. כילד קטן, שהמחשבה היחידה שהובילה אותו היתה לשרוד את היום הבא, את השעות הבאות, לא שיננתי את קורותיי בכל יום.

ברוניה וגוסטק הלמוט (Bronia and Gustek Halmut) (שמם הקודם היה הלפריץ), תרמו את זיכרונותיהם לספר זה. לעולם, עד קץ ימי, לא אשכח את מה שהם עשו למעני במהלך המלחמה. הם אנשים מיוחדים – מלאכים, אשר קיבלו אותי והגנו עלי כאילו הייתי אחיהם הצעיר. הם הראו לי, בדרכם הפשוטה והאנושית, ששווה להמשיך ולחיות.

חברי היקר, איציק קודיץ (Izick Kudysz) בטח בי ועודד אותי. הוא נתן לי כוח רב לאורך הדרך. לצערי הרב, הוא איננו עוד עימנו. בספר זה אני מבטיח כי שמו לעולם לא יישכח.

אני מלא בהכרת תודה גם לכל אנשים האנונימיים, אשר העניקו לי מעט ממנת הלחם שלהם, שעזרו לי לשרוד עוד כמה שעות של עבודה קשה, פשוט כי הייתי ילד קטן. לא פעם, היו אלה המחוות הקטנות האלה שאפשרו לי להמשיך ולחיות.

ג'וליה דריננברג (Julia Drinnenberg) תיעדה את הסיפור שלי לאחר אינספור שיחות אישיות. לא זאת בלבד שהיא הצליחה לשקף את מחשבותיה על החיים בתקופה ההיא, אלא גם להזדהות עם נפשו של חיים / אימק הקטן. בחקירתה את המקורות ההיסטוריים, היא אימתה את חוויות הילדות שלי ושילבה בהן את ההקשר ההיסטורי. בעזרתה יכולתי למלא את בקשתה האחרונה של אמי, שסיפורנו יישמע בכל העולם. על כך אני מודה לה בכל לבי.

חיים / אימק סגל

ילדות בבוריסלב

איך הצלחתי לשרוד את המלחמה? הייתי ילד צעיר, בן שנים עשרה בלבד כאשר היא פרצה. מדוע מישוהו שורד? אדם אינו צריך לחפש אחר הסיבות, זה פשוט קרה כך. מזל וצירוף מקרים קבעו והפרידו בין חיים ומוות ומעל לכל, המזל למצוא תמיד חברים טובים.

לדוגמא, העובדה שכילד לא הייתי אכלן גדול – אלא להיפך, התגלתה כמזל גדול בשבילי מאוחר יותר. כל מה שאמי בישלה היה נפלא. אני אוהב במיוחד להיזכר בגפילטע פיש שלה, במרק העוף עם הקרעפלאך, בצ'ולנט. אבל אחרי שניים-שלושה ביסים, כבר הרגשתי מלא והתחלתי לנקר בצלחת. כנראה שהייתי ילד טוב, מפני שאלה הם המקרים היחידים בהם אני זוכר את אמא שלי כועסת עלי.

"איך הוא יגדל?"

היא נאנחה, שירלה והתחננה, הבטיחה לי ממתקים ולבסוף גערה בי ואיימה שלא אקבל קינוח. אבל לא היתה ישועה – אני אכלתי כמו ציפור. כך הצלחתי לשרוד אחר כך עם מעט מאוד אוכל, כאשר אנשים אחרים התמוטטו ברחובות, חלשים מרוב רעב.

כשהייתי ילד קטן היו לי תלתלים ארוכים ובלונדיניים. נראיתי כמו ילדה. כשיצאתי לרחוב, כולם רצו ללטף את הראש של המלאך הקטן, לצבוט בלחייו או לפנק אותו בשוקולד – המאכל החביב עליו. הייתי ילד מטופח ומפונק.

לא פעם אחותי לוסייה (Lousha) ואני רבנו וצעקנו זו על זו, כמו כל האחים והאחיות. אולם אהבנו מאוד זה את זה, שיחקנו והשתובבנו הרבה יחד. לוסייה היתה מבוגרת ממני בשנתיים. ביום הראשון בבית הספר, כאשר חיכיתי עם בן דודי מונדק (Mundek) וכל ההורים אשר התאספו בחצר בית הספר, הבחנתי בין כל הילדות בראשה עטור השיער הבלונדיני, הקלוע בצמה. היא נופפה וצחקת, שלובת זרועות עם חברתה הטובה – בת דודתנו רחל, שכונתה רוחציה (Ruchcia). כאשר ההורים נשלחו בחזרה הביתה מאוחר יותר, הידיעה שהיא נמצאת שם בין כל הילדים בחצר בית הספר, נסכה בי ביטחון.

בשנה הראשונה בבית הספר, לפתע לא רציתי עוד בתלתלים הארוכים. הבנים כינו אותי "ילדה קטנה" והרגיזו אותי, כי כעת הייתי ילד גדול ובוודאי לא ילדה. נמאס לי

גם שליטפו אותי קרובים ומכרים בדרכי לבית הספר לעיני ילדים וילדות אחרים. הייתי תלמיד והתעקשתי להסתפר כמו בן. פניה של אמי נמלאו עצב, אבל לבסוף היא גזרה את התלתלים ושמרה כמה מהם בשקית נייר, כאילו היו אוצר. היא השאירה תלתל אחד ארוך בעורפי, אבל גם אותו היא נאלצה לחתוך למחרת, בגלל הצקות הילדים, שמשכו בו וצחקו.

נקודת המבט שלי התרחבה בשנה הראשונה בבית הספר. רחובות וכיכרות חדשים נוספו, למרות שהעולם הקטן שלי מסביב לביתנו ברחוב זיילינסקיגו (Zielinskiego) מספר 19 היה גם הוא מלא הרפתקאות עבורי. גרנו בוולנקה (WOLANKA), באמצע המרכז המפותל של בוריסלב.

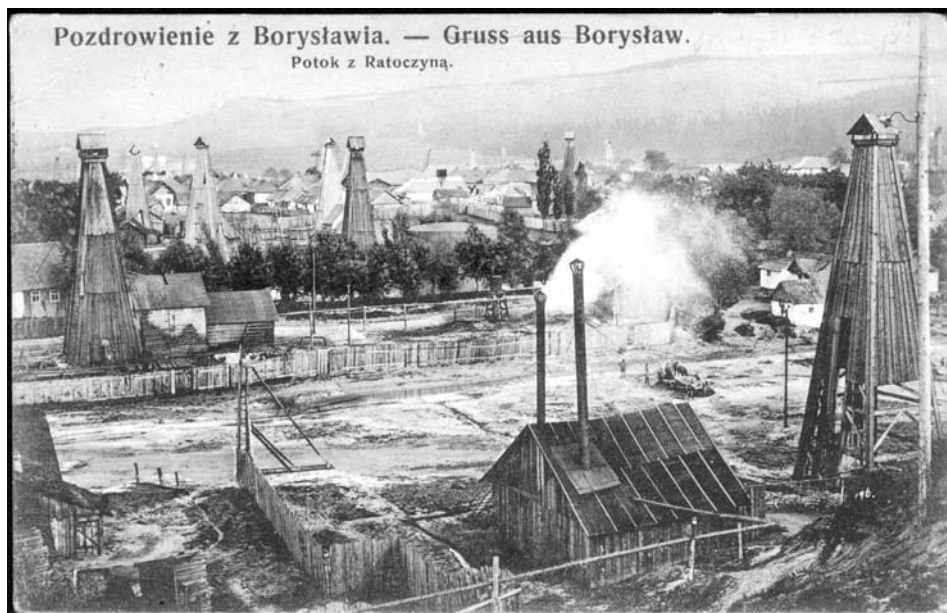
הבתים נבנו קרובים זה לזה וכמעט לכולם היה חנות או בית מלאכה קטנים אשר פנו אל הרחוב, עם אינספור הרחבות ומחסנים שזורים ביניהם, כלובי ארנבים ובתי שימוש היוצאים אל ירכתיים. מבין החצרות האחוריות והשבילים הקטנים היו גני השעשועים ומקומות המסתור הטובים ביותר עבורנו. היו שם מדשאות מוזנחות, ערמות של עצי הסקה ופינות מוצלות שלא ניתן להכנס אליהן בגלל סרפדים פראיים ושיחי סמבוק שצמחו ביניהם.

המשפחות גרו בצפיפות כזאת בוולנקה, שידעת הכל על השכנים – או לפחות האמנת שאתה יודע. כמובן שכולם עזרו זה לזה ככל שיכלו, אך היתה רכילות תוססת על כל דבר וכל אחד בכל פינה, בין הגדרות ומחלון לחלון.

כשהגעתי לגיל ארבע או חמש, הורשתי ללכת לבית הכנסת בשבת, יד ביד עם אבי. בית הכנסת הגדול, **בית המדרש** (beshamedresh), שכן במרחק של כמה דקות הליכה מביתנו. הנשים ישבו למעלה, בעזרת הנשים. יכולתי לזהות את ממוסיה (Mamusia, Mamousha) ואת לוסייה ביניהן. הנשים המבוגרות, שכבר לא יכלו לטפס במדרגות, חיפשו מקומות ישיבה מאחורי הגברים, בסמוך לכניסה. הבטתי למעלה אל התקרה המקושטת וראשי נטה לאחור. אהבתי את הבניין הגדול הזה והתפעלתי מהדלתות היקרות של ארון התורה. מי חרט את העיטורים מלאי הפרטים הללו לפני זמן כה רב? מבטי נדד לתמונות הויטראז' שבחלונות אשר סיפרו את סיפורי התנ"ך. לפעמים היה חברי ברוך (Buroch) מגיע ובשקט מתיישב על הספסל לצדי, הכיפה הקטנה מתלכסנת על ראשו הבלונדיני. אביו היה שמש בית הכנסת (Shamas), אדם רציני וחשוב, אשר היה פותח וסוגר את השער, דואג לנקיון האולם ומכין את טקסי החגים. לא הבנתי אף מילה ממילות השירים והתפילות בעברית, אבל אהבתי את הצליל והופתעתי מכך שאבי הכיר את כולן בעל פה. זה היה נפלא לשבת בקהל הצפוף של הגברים המתפללים הללו. חשתי בכבוד העמוק שלהם כלפי התורה ואת מסירותם, כאשר החזן החל לדקלם את המילים. היתה לי תחושה שאין ממה לפחד והרגשתי בטוח בתוך המשפחה הגדולה הזאת. הקול החם הציף אותי והתנשא אל התקרה המקומרת. הקשבתי ושכחתי את כל מה שמסביבי. השירה, עבורי, הגיעה הישר מגן העדן.

כעת חלמתי להפוך לזמר. וכך, לשמחת משפחתי, התחלתי לשיר כילד קטן ולמדתי

בעל פה כל מנגינה ששמעתי. המוסיקליות שלי נראתה להורי מבטיחה. על כן, משגדלתי קצת, הם קנו אפילו פסנתר. למשך תקופה מסויימת, חלמתי להפוך לפסנתרן מפורסם, אבל לאחר זמן מה הפסקתי ליהנות משיעורי הפסנתר עם המורה הקשוחה והתובענית, ודבר לא יצא מהחלום הזה.

בוריסלב בשנות ה-20, מרכז תעשיית הנפט. (ארכיון התמונות www.redbor.pl)

הבית הגדול שלנו, החצר והבתים המושכרים שבעברה השני של הסמטה הצרה, היו כולם שייכים לסבתי מצד אמי, פסילה שוארץ (Pesla Schwarz). היא נראתה לי תמיד אישה עשירה כקורח. משפחת שוארץ התעשרה מבעלותה על שדות נפט. סבתי נהגה ללבוש תמיד מעיל פרווה יפה בחורף. יום אחד, עמדתי לצד מתלה המעילים וליטפתי את הפרווה. תחבתי את ידי לתוך הכיס העמוק של המעיל והוא היה מלא במטבעות – כולם רובלים רוסיים!

הבית שלנו היה בנוי מעץ אך מכוסה בטיח לבן על קירותיו החיצוניים. משטחים אפורים וגדולים ממתכת כיסו את הגג, כפי שהיה נהוג בוולגה. מאחר והחצר האחורית היתה גם היא חלק מרכושה של סבתא פסילה, בנה אבי הרחבה עם בית מלאכה מתחת למדרגות העץ התלולות אשר הובילו לעליית הגג. הוא היה רפד במקצועו וכמו שאר הגברים במשפחת סגל, בעל מלאכה מוכשר מאוד. הוא היה יוצא מהבית מוקדם בבוקר, בשעה שש, והולך לעבוד בחברת Bernstein & Mojak, חברת תחבורה, עבורה היה בונה ומתקן את מושבי המכוניות. כאשר היה חוזר, בארבע אחר הצהריים, אכלנו יחד. אחר כך היה

נעלם אל בית המלאכה שלו וטיפל בהזמנות גדולות וקטנות. הוא היה מתקן רהיטים וגם מזרונים וכרי מושבים, תפר וילונות וציפויים לקירות הבתים. פעם הוא תפר אפילו מסך גדול וחדש לתיאטרון של בוריסלב.

אבי אהב שבאתי לבקר בוזמן עבודתו בבית המלאכה. צפיתי בו כאשר גזר את ילקוט הקנווס הראשון שלי ותפר אותו במכונת התפירה שלו. בעיני, היה ילקוט בית הספר שלי היפה ביותר בכיתה.

אבי, ברנרד סגל (ארכיון תמונות חיים סגל)

לדוד לייזר צינדלר (Lajser Cinadler) היתה קצבייה באותו בית, עם כניסה שמשקיפה אל רחוב זיילנסקיגו. כמעט בכל יום הייתי פותח בדחיפה את הדלת הגדולה של החנות, כשאני משתמש בכל כוחי, כדי לבקרו. "אה, אימק!" היה מקבל את פני בשמחה. הייתי אז נדחף אל מאחורי הדלפק, עומד על ארגז וצופה בידיו מבתרות את הבשר עם הסכין המבריקה שלו בתנועות זורמות ונמרצות וחותך אותו במהירות לפיסות קטנות. בזמן זה יכול היה דוד לייזר לשוחח עם הלקוחות, לספר בדיחות ולצחוק מבלי לחתוך את עצמו. זוסיה (Zosia) אשתו היתה אחותה הצעירה של אמי. הן נפגשו כמעט בכל יום. שתייהן אהבו לשבת יחד במטבח שלנו ולדבר, במיוחד כאשר הדודה זוסיה ציפתה לתינוקה הראשון ב-1940.

עובדים ונהגים של חברת ברנשטיין ומויאק בבוריסלב.
(ארכיון התמונות של אולג מיקוליץ')

לאחר שביליתי בחנות לזמן מה, הייתי עובר לדוד ישראל. היה לו פאב (tavern) בצדו השמאלי של הבית וכמו אצל הדוד לייזר – מספר מדרגות הובילו אל דלת הכניסה. 'הקפה של ישראל' ('Israel's Caffee') היה כתוב על השלט שבחוץ, אותו הכרתי היטב עוד בטרם ידעתי לקרוא. הדוד ישראל, אחיה של אמי, היה הדוד החביב עלי. אפשר לומר שהוא היה הגיבור שלי. ראיתי עד כמה מכבדים אותו כולם. ידו תמיד היתה מושטת פתוחה אם מישוהו ביקש ממנו:

"ישראל, יש לי בעיה. תוכל להלוות לי קצת כסף?"

אבל הוא יכול היה גם להתרגז מאוד. הוא לא יכול היה לסבול חוסר צדק. הוא נהג להתערב בכל דבר. כמה חזק הוא היה! פעם אחת, מריאן, הדייר האוקראיני של סבתא פסילה, לא רצה לשלם את שכר הדירה, הוא העליב אותה וזרק עליה ביצים. הדוד ישראל נכנס בסערה אל הבית, תפס אותו וכמעט שבר את זרועו. הוא לא עזב עד שהדייר הוציא את הכסף ושילם.

היה כל כך הרבה מה לראות ולשמוע בפאב של ישראל! בדרך כלל השולחנות היו מלאים כבר מהבוקר. יהודים רבים הגיעו לכאן, אבל היו גם כמה וכמה אורחים פולנים ואוקראינים. הגברים ישבו ועישנו, שתו בירה ושיחקו קלפים. לאחר תום המשחקים, הקלפים עורבבו מחדש והתנהלו ויכוחים קולניים. כולם הכירו היטב זה את זה. כאשר הם קינטרו זה את זה וניסו לרמות מישוהו ואז צחקו עליו, ידעתי שהכל נאמר ברוח טובה.

כן, הייתי מקשיב היטב ולמדתי במי לבטוח, מי היה נוכל, מי היה סתם קשקשן ולעצתו של מי שמעו כל הגברים. דנו כאן בכל – בודאי גם במלחמה הממששת ובאה. אבל אינני זוכר זאת עוד. הייתי צעיר מדי ולא יכולתי לדמיין שהחיים יכולים להיות מסוכנים. הדוד ישראל גר עם אשתו רחציה (Rechcia) ובנם הקטן חיים בחדרים שמאחורי הפאב. אני הייתי "ילד המחמד" שלו והוא נתן לי לימונדה, שוקולד וממתקים או מטבע *Groszy*. הייתי רץ במורד הרחוב עם המטבע אל הגלידריה, *Wenecjenka*, שם היתה הגלידה הטעימה ביותר שטעמתי בכל ימי חיי.

אפשר לחשוב שהיו מספיק אנשים: שלוש משפחות שמתגוררות בבית אחד. אבל זה ממש לא הסוף. הלבנברגים (Lewenbergs) עם ארבע בנותיהם הנמוכות גרו בדירה שהשתרעה על פני כמעט מחצית מעליית הגג. היתה להם מרפסת רחבה שפנתה אל הרחוב. הם הגיעו לעליית הגג בטיפוס על מדרגות העץ שבחצר האחורית, תוך שהם חולפים על פני צריפי העץ של הדיירים. מר לבנברג ניהל מספרה לא רחוק מאיתנו ברחוב זיילנסקייגו. רק המרתף לא היה מאוכלס. המדרגות מתחת לקפה של ישראל ולקצבייה של לייזר הובילו לחנות רהיטים וחנות נוספת בה אפשר היה לקנות ירקות ופירות מוחמצים. כמעט לכל חלל בבית היה שימוש.

כל מה שהייתי צריך לעשות היה לרוץ אל מחוץ לדלת הכניסה. בכל מקום ברחוב היו ילדים לשחק איתם. לאיש לא היה אכפת אם שיחקנו עם ילדים פולנים, אוקראינים, יהודים או צוענים. שיחקנו, התקוטטנו, והפכנו לחברים קרובים. אני עדיין זוכר את שמות חבריי הפולנים: מונדק (Mundek), בומק (Bonek), ינק (Januk), מארישה (Marisha) יוזק (Usek). זאת היתה ילדות מאושרת לכולנו וגם לילדי העניים היחפים מהשכונות הסמוכות דרבי (Derby), פוטוק גורני (Potok Gorny), ומיסקייביצה (Miskievicsa).

משפחה צוענית עם ילדים רבים גרה בסמוך לנו. האב היה רוכל.
"הוא בטח גנב את הכסף."

היתה סבתא פסילה ממלמלת תמיד. הילדים הצוענים הבוגרים יותר היו צריכים תמיד לטפל ולשמור על אחיהם הצעירים וזבי החוטם. אחת הילדות היתה מעט מבוגרת יותר ממני. היא היתה יפהפיה עדינה, עם עיניים שחורות ענקיות ותלתלים שחורים מבריקים.

לפעמים היו מוקרנים בבית הקולנוע סרטים לילדים. אז רצנו עם כמה מטבעות בכפות ידינו המזיעות כדי לתפוס מקום טוב באפולו (Apollo) או בקולוסיאום (Colosseum). איזו המולה רחשה עד שכל הילדים התיישבו על מושבי העץ. נדהמתי מהאמן אשר צייר את הפורטרטים של השחקנים המפורסמים על קירות הקולוסאום: צ'רלי צ'פלין, גרטה

* גרושי – מטבע פולני (הער' המתרגמת, בדומה לכל ההערות בספר)

גרבו וקארי גרנט. אהבתי במיוחד את הסרטים של צ'רלי צ'פלין ופאט ופאטאצ'ון. כאבה לנו הבטן מרב צחוק ובדרך הביתה היינו משחזרים ומחקים סצנות מתוך הסרטים.

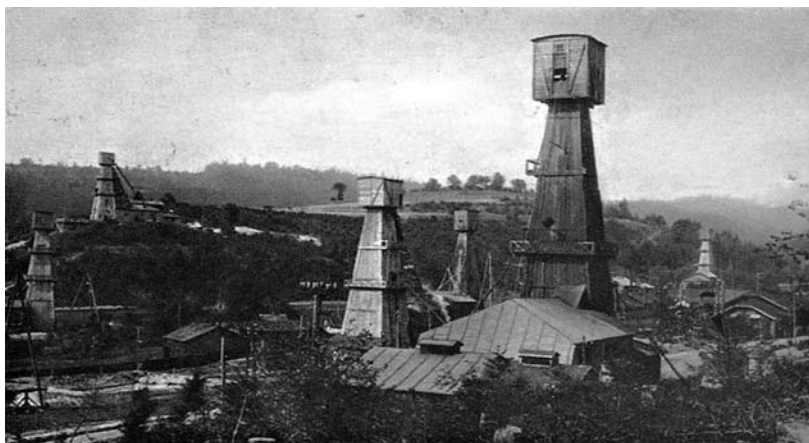
רחוב קוציושקי עם שלט המורה על קולנוע הקולוסאום
(ארכיון התמונות של אולג מיקוליץ')

מונדק שלזינגר (Mundek Shlesinger) הקטן והעליון, שהיה בן גילי ואחותו הקטנה רחל, היו גם הם חבריי למשחק. הם גרו ממש דלת לדינו, בבית קטן ומעוקם, שהריח תמיד מכרוב. מר שלזינגר ידע ליהנות מהחיים. הוא היה מוכר מדלת לדלת חוטי תפירה, מחטים ועוד מוצרי סדקית לעקרות הבית. כיצד הוא ואשתו הצליחו להאכיל את כל המשפחה ולהיות תמיד שמחים וטובי לב? כולם אהבו את השלזינגרים.

בן דודי איציק גרטנברג (Izik Gartenberg) ואחותו הקטנה זיסל (Zisel), ילדיה הקטנים של אחותה הגדולה ביותר של אמי, בלציה (Balcia), הציצו בדלת הכניסה שלנו:
"אימק, בוא איתנו!"

רצנו במורד השבילים יחד עם בן דודי מונדק ובנינו מחבואים או השטנו סירות נייר בשוליות הגדולות של הרחוב הלא סלול שלנו. המון הרפתקאות היו גם בשדות המרעה שבקצה העיירה, ליד שדות הנפט, היכן שמגדלי הקידוח הגבוהים התנשאו כמפלצות מאובנות.

נהר טיסמנוצה (Tysmienica) זרם בעצלתיים דרך מרכז בוריסלב. נפט צף על פני המים, נפט סמיך, אשר זלג משדות הנפט או מצינורות דולפים. גם הפלגים הקטנים היו מלוכלכים מדי לרחצה. צריך היה לצעוד אל המפל שביער כדי לעשות זאת. אבל תמיד מצאנו מה לראות על גדות הנהר.

מגדלי הקידוח בבוריסלב (ארכיון התמונות www.rebdor.pl)

למשל, שלושה "לבקים" (*Lebaks*) אשר עמדו בתוך הנהר, המים מגיעים עד לברכיהם. הדליים החבוטים והמשומנים שלהם נתמכים זה בזה על גדת הנהר. הלבקים היו דייגים, אלא שהם לא תפסו דגים, אלא חיפשו נפט גולמי על פני המים. כדי לעשות זאת, הם השתמשו בעשבים הקשורים יחד כמו מטאטאים עבים, אותם דחפו לתוך הזרם. כאשר המטאטא היה מלא בנפט, הם בוססו בחזרה אל החוף, ניקזו את המים וסחטו בידיהם את הנפט ממנו אל תוך הדלי. זה נראה מוזר, כאשר הדמויות הרזות והכפופות הללו סחבו את הדליים הכבדים, מלאי הנפט על גבי אסל בחזרה הביתה. בחצרות האחוריות שלהם, הם ערכו נסורת לתוך הנפט וגלגלו לכדורים, אשר שמשו לחימום ולבישול, אותם יכלו למכור ברחובות.

לבק (lebak) בבוריסלב

(ארכיון התמונות www.rebdor.pl)

בקיץ, היינו רצים אל היערות, שלא היו רחוקים. בימים החמים יצרנו סכרים בזרמים קטנים וחיפשנו אחר מקומות עמוקים יותר להתרחץ בהם. לפעמים, בימי ראשון, כאשר כל המשפחה יצאה לטייל ביער עם סלסילת פיקניק, יכולתי להוביל אתם לקרחות יער קטנות, שם מצאתי קודם פטל ואוכמניות ופטירות שצמחו בסתיו. בזכות השיטוטים הנרחבים שלי הכרתי את כל הנקיקים ואת כל השבילים ביערות שהקיפו את בוריסלב. כמו אנשים רבים אחרים, שוטטנו ביערות עם סלים ודליים ואספנו תותי יער ופטירות. כמה הרבה ידעה אמי על כל הצמחים.

"לעס את עלי החמציצים. זה מרווה צימאון. הנה, נסה את אלה. אלה הם זרעי חוטמית בוסריים. יש להם טעם של אגוזים, נכון?"

מה היינו, הילדים, עושים בחורף? השלג הראשון בקושי כיסה את חצר בית הספר, וכבר מלחמת כדורי שלג פראית החלה בהפסקה. לא רק כדורי שלג, אלא גם כדורי קרח נזרקו לעיתים – תחמושת מפחידה וכואבת מאד. היו צעקות רמות והמורים התערבו. כל הילדים חיכו בקוצר רוח להוריד את מגלשי הסקי והמזחלות מעליות הגג. היו גבעות תלולות יותר ופחות בבוריסלב והרבה שלג לאורך רוב החורף.

למדתי מהר מאוד לעשות סקי. אבי אף טען שהצלחתי לעשות סקי עוד לפני שהתחלתי ללכת. חבריי ואני בנינו מסלול מכשולים קטן וכולם ניסו לקבוע שיא בקפיצות. הבל פינו קפא על הצעיפים והכובעים, הזענו ופנינו להטו. לפעמים נשארנו בחוץ עד שהחשיך והאמהות או האחיות הגיעו לחפש אותנו.

איציק וזיסל גרטנברג ואחיהם הגדול, אברם, אכלו אצלנו לעיתים קרובות. כאשר הארוחה היתה מוכנה ואמא שלי קראה לי לאכול, היא הזמינה גם את שלושתם להכנס. היא אהבה מאוד את ילדיה של אחותה הבכורה וריחמה עליהם. הדוד רובין, אביהם, לא הרוויח כסף רב כרואה חשבון והיה עליו לפרנס משפחה גדולה. אבי אמר:

"הוא לא יודע להתנהל עם כסף."

מפעם לפעם, עזרה סבתא פסילה עם סכומים קטנים או גדולים. אז היה הדוד רובין לוקח את הכסף כדי לנסות ולפתוח איתו עסק חדש. בסופו של דבר הכסף היה נגמר. אבל לאחרים היו עסקים טובים.

חיים, הבן הבכור של הגטנברגים, כבר הרוויח את כספו בעצמו. הוא גר בדירת חדר לא רחוק מביתו של הדוד אהרון. חברתו שיינדל (schaindl) נכנסה להריון לפני שהם התחתנו, מה שעורר שערורייה באותה תקופה. כל וולנקה דיברה על כך. חיים נשא לאישה את שיינדל היפה ואדומת השיער לפני שהילד נולד, למרות שבקושי יכול היה להאכיל משפחה. הוא לא למד מקצוע, עבד פה ושם – לרוב אצל חבר שהיה מוכר פירות. החתונה התקיימה ללא טקס דתי וחגיגה. ב־1940 נולדה בתם רייזלה (Rajsaly).

עדיין עלי לספר על הדוד אהרון ומשפחתו. אהרון היה אחיו הבכור של אבי. הוא גר עם אשתו, חיה וילדיהם רחל, מונדק (Mundek) ובומק (Bumek) הקטן, בדירה שהייתה בבית

הצמוד לשלנו, על הרחוב הראשי. אהרון היה בעל מלאכה טוב. הוא עבד כמעצב ורפד עצמאי בסדנה שלו שבקומת הקרקע. הוא כונה פידל *fiddel*, מפני שתמיד, בכל אירוע או מסיבה או מפגש או אפילו באמצע העבודה בסדנה שלו, הוא היה תופס כינור ומנגן. לרוב הוא ניגן שירים ביידיש או שירים חסידיים. אנשים רבים טפחו על שכמו וקראו לו **מנג'יו דרלה** (*Mendzio Drala*), על שם מוסיקאי מפורסם מבוריסלב. הוא חש עצמו מכובד מאוד אז. האם גם חיה התאהבה בו בגלל נגינתו בכינור?

הדודה אלטה רוזנבאום עם ילדיה של אהרון רחציה ומונדק והדוד אהרון
(ארכיון התמונות של חיים סגל)

בתם הבכורה, רחציה (*Ruchcia*) היתה בת גילה של אחותי, לוסייה. הן למדו באותה הכיתה והיו כמו אחיות של ממש. הן תמיד היו יחד ואף אחת מהן מעולם לא יצאה העירה, לדואר או לספרייה, לבדה. תמיד היה להן מה לספר זו לזו ועל מה לצחקק יחד. לפעמים הן סירקו וסידרו זו לזו את השיער. מונדק ואני לעגנו להן וצחקנו על "הגברות הנכבדות" עד שהן הבריחו אותנו ממקום מושבן. יותר מכל אהבתי לשחק עם מונדק. הוא היה בן גילי. כמובן שישבנו זה לצד זה בכיתה. אחיו הקטן במוק היה בן שלוש כאשר המלחמה החלה.

בת דודתה של חיה, לולה פייגנהיים (Lola Feigenheim), חלקה דירה עם אמה ועם אחד מארבעת אחיה באותו הבית. הוא ישב כפוף מול חלון קטן בסנדלריה זעירה. לפעמים לקחתי את נעליי אליו, כאשר העקבים היו נשחקים. היו שם מכשירים, פיסות עור וסוליות תלויים לרוחב כל הקירות. אני עדיין זוכר את ריח העור והדבק. הוא היה חירש ולא דיבר, אבל הספיק לו מבט אחד בעקבי הנעליים שלי והוא ידע בדיוק מה צריך לעשות.

לא יצאנו מבוריסלב לעיתים קרובות, אך לפחות פעמיים בשנה נסענו לטרוסקביץ (Truskawiec), אתר ספא בקרבת העיר, כשאנחנו לבושים במיטב בגדינו. נהגי הכרכרות שליד הגשר החוצה את נהר טיסמיניציה היו לחוצים. כל אחד מהם רצה להעלות אותנו על כרכרתו. כל אחד ניסה להחזות קידה נמוך יותר מהאחרים בפני אבי ולהחמיא לאמי. לבסוף, רק אחד מהם קיבל את הנסיעה והאחרים התפזרו.

הרחובות נראו נקיים ומבריקים בטרוסקביץ. אנשים התלבשו יפה. ראיתי אותנו משתקפים באחד מחלונות הראווה: אמא שלי היתה אישה יפה ודקיקה בשמלת מידי וכובע קטן. בסתיו היא לבשה פרווה חמה שכיסתה את כתפיה. ראיתי כיצד חלק מהגברים הסתובבו להביט בה. הייתי גאה מאוד. ידה, הנתונה בכפפה לבנה, נחה בקלילות על זרועו של אבי. מדי פעם הוא הרים את כובעו, כאשר פגש מכר. כולם שתו ממי המרפא של הנפטוסיה (Naftusia). לוסיה ואני סתמנו את אפנו כי ריחם וטעמם היה כשל ביצים סרוחות. הרופאים הורו לשתות הרבה מהמים האלה ולעיתים קרובות ככל הניתן. לאחר מכן הרשו לנו ללכת לבית קפה ולהזמין לימונדה. שכנו לכרכרה שלנו לקראת שעת בין הערביים וחזרנו לבוריסלב דרך היערות הקרירים.

אם להורי היה צורך לנסוע לעיר המחוז דרוהוביץ (Drohobycz), היינו מגיעים לשם עם הרכבת. תמיד ביקרנו את הדוד שימשין (Szyszym). קראנו לו שימק (Shymek). הוא היה קצב אשר נהג להכין נקניקיה מיוחדת במינה. הנקניקיות שלו היו טעימות כל כך, שהיינו צריכים להביא מהן לאנשים רבים מבוריסלב בכל פעם. לוסיה ואני תמיד אהבנו לבקר את הדוד שימק, הצעיר שבאחים סגל ואת אשתו, אטה. לוסיה ואני נהנינו מאוד עם בתם דבורה. הורשינו לטייל איתה בעגלה ברחבי העיר והיינו מזגזגים איתה לאורך המדרכות עד שצרחת משמחה. הדודה אטה נכנסה להריון שוב כאשר דבורה היתה בת שנתיים. בנה השני של אטה, ישראל, נולד זמן קצר לפני המלחמה.

נפגשנו גם עם אלטה רוזנבאום (Alta Rosenbaum) ובעלה דרוחוביץ (Drohobycz). היא הייתה אחותו הצעירה של אבי. בעלה היה גם הוא קצב. היה זה הריונה השני. זמן לא רב קודם לכן, לצערם הגדול, איבדו אלטה ובעלה את ילדם הראשון, כאשר היה בן תשעה חודשים.

דבורה, בתם של הדד שימק והדודה אטה בדוהוביץ (ארכיון התמונות של ורדה שטיגליץ)

אני אוהב להיזכר בשעה בה החל היום להחשיך ואבי היה חוזר מבית המלאכה שלו. הוא היה פורס את העיתון המרשרש על שולחן המטבח. אני קיבלתי את דף הבדיחות. אמי ולוסייה קראו בלהיטות ספרים, אותם היו שואלות מהספרייה. אם לוסייה לא היתה קוראת, היא היתה מוציאה מחברת מהשירה הקטנה שלה ומרכיבה את משקפי הקריאה החדשים שלה. היא תמיד המשיכה לכתוב את הסיפור שלה בערבים. בבית הספר נהגו לשבח אותה על החיבורים שכתבה. כעת רצתה לכתוב ספר אמיתי. ראיתי שהיא כבר מילאה דפים רבים בכתב ידה המסודר. הייתי מתחנן:

"לוסייה, בבקשה קראי לי את מה שכתבת!"

היא אמרה לי שהספר אינו גמור עדיין. היא תקרא לנו לכולנו רק כאשר תכתוב את הסוף. האם היתה זאת אגדה, סיפור הרפתקאות או סיפור אהבה? לעולם לא אדע. אהבנו לשבת יחד סביב לתנור המטבח בערבים. פטפטנו בזמן שאמא ולוסייה תפרו. הן רקמו מפות שולחן בפרחים, סרגו בגדי תינוקות לדודה זוסיה ולדודה אלטה או תיקנו חור בגרביים שלי, כשהן מנענעות בראשן. לוסייה כבר ידעה לסרוג היטב. בחורף היא אפילו לבשה סוודר חם שהיא סרגה לעצמה. בערבים השקטים הללו, אבי היה מספר את הסיפורים של המשפחה ותמיד ביקשתי ממנו לספר סיפור אחד מסויים:

"ספר את הסיפור על הסבא שנעלם."

זה סיפור שאהבתי במיוחד, מפני שדמיינתי כל מיני הרפתקאות שסבא עבר. אבא ירד לפרטי הפרטים. כבר הכרתי את התכונה הזאת שלו. עבורו היה זה חשוב קודם כל לספר על הסבא רבא שלנו ותמיד הביט בנו, הילדים, כשהבעת חשיבות על פניו, הרים את אצבעו באויר ואמר:

"כל הסגלים ירשו את אומנותם ממנו."

"גם לוסייה? גם אני?"

"כמובן, שניכם ירשתם אותה."

סבא יצחק סגל (Izchac Segal) היה אדם מוערך מאוד. הודות לכישוריו הטכניים היתה לו משרה טובה בבאר נפט בכפר קטן בשם יוריץ (Urycz), לפני שהוא עבר לבוריסלב עם משפחתו. הוא העסיק מורה פרטי, מר שייבר, אשר לימד את כל ילדי משפחת סגל – ובכללם גם אבי – עברית, גרמנית גבוהה ומקצועות אחרים.

ב־1870 סבא יצחק הצטרף לצבא האוסטרי ויצא למלחמה. הוא אמר שלום ונעלם. הוא מעולם לא חזר. אפילו הודעה לא הגיעה למשפחתו. איש מעולם לא גילה מה קרה לו, או לפחות כך סופר הסיפור במשפחה. הוא עזב שבעה ילדים, אותם נאלצה סבתי לגדל לבדה. אבי ואחיו אהרון, הבנים הגדולים, היו חייבים לצאת לעבוד כאשר היו עדיין צעירים מאוד. המשפחה חיה בעוני גדול.

לעומתם, משפחת שווארץ – משפחתה של אמי – היתה אחת המשפחות העשירות בבוריסלב. סבי היה חיים שווארץ. הכרתי אותו רק מסיפורים. הוא היה אדם מכובד מאוד והותיר לסבתא פסילה שורות שלמות של בתים וחנויות להשכרה. אחד מאבות אבותיו היה מהנדס בניין בקולומיא (Colomea), עיר במערב אוקראינה). כילד קטן ציירתי בהתמדה תכניות רצפה של בתים, עם עיפרון וסרגל וחלמתי להפוך למהנדס של בתים נפלאים כמו סבא חיים. אנשים דיברו על סבא חיים שווארץ כעל איש קדוש, מפני שהוא עזר לעניים רבים במהלך חייו. כשמלאו לו ארבעים, כבר היה לו זקן ארוך ולבן והוא נפטר בדמי ימיו – בגיל 42 בלבד.

אחותו בכורה של אבי – חוה שיף, חיה ביוריץ עם בעלה עקיבא וילדיהם, חיה ובנק. היינו נוסעים כל המשפחה ליוריץ בקיץ. הדודה חוה צחקה כל היום. קבוצת הילדים הגדולה שהיינו מעולם לא היתה גדולה מדי או מעייפת מדי עבורה. הדוד עקיבא הצטרף אלינו בערבים, כשישבנו סביב השולחן המלבני מתחת לעצי הפרי. כבנאי מומחה הוא היה מבוקש מאוד ועבד הרבה במכרות הנפט. אהבתו הגדולה היתה הגן הענק, שדמה לגן עדן, בו הוא גידל ירקות, פירות ופרחים ממינים רבים. הנשים אספו תותים יחד ואחר כך, תוך פטפוט במטבח, הכינו מהם ריבה או לפתן. הגבעות שבקצה הכפר התנשאו אל הרי הקארפטים. היערות נראו אינסופיים. עבורנו היה זה גן שעשועים גדול, עם נחלים קטנים, תותים ופטירות. החופשות בכפר היו עבורנו, ילדי העיר, גן עדן של ממש.

רחציה מבקרת ביוויץ. בנק שיף עומד לידה (ארכיון התמונות חיים סגל)

היו לנו המון קרובים. אחרי הצהריים, כאשר הכנתי את שיעורי הבית שלי עם לוסייה על שולחן המטבח, היתה אחותו של אבי, פרידה, מגיעה לא פעם כדי להתעדכן ברכילות של וולנקה.

דודה פרידל טובת הלב היתה נכה. היתה לה גיבנת והיא צלעה. בשל השפה השסועה שלה, בקושי ניתן להבין מה היא אמרה. היא מעולם לא התחתנה ואהבה ילדים מאוד מאוד. היא פינקה אותנו בכל פעם שיכלה. היא היתה ענייה מאוד, ללא הכנסה וגרה עם סבתא חיה האופטמן (Haya Hauptman) בבית קטן, עד למותה של סבתא בשנת 1922. בדירה החשוכה היה רק מטבח קטן וחדר שינה. למרות עונייה, לדודה פרידל תמיד היה מטבע (paar Groszy) עבורנו הילדים, בכיס סינורה.

אני זוכר גם את החגיגות המשפחתיות הגדולות, אותן ערכנו בחדר הצדדי של בית הכנסת. למי היה מקום לשולחן חתונה עם 50-60 מקומות ישיבה בבית? החגיגה המשפחתית האחרונה היתה כנראה החתונה של הדוד לייזר והדודה זוסייה. האוכל והיין הוזמנו מהקצב, מהאופה ומהסוחרים של בוריסלב ונשלחו על גבי עגלות יד. השכנים אפו עוגות ומיני מאפה. החגיגה נמשכה מספר ימים. אכלנו, כרסמנו ממתקים ושתינו לימונדה עד שכאבה לנו הבטן. שיא החגיגה היה כאשר מנדזיו דרלה (Mendzio Drala) ונגניו החלו לנגן מוסיקה לריקודים. העיירה כולה הכירה את התזמורת שלו, אשר הורכבה משני כנרים, צ'לן אחד ומתופף. כמה הערצתי את המוסיקאים השמחים הללו! אנחנו, הילדים, דילגנו סביב לזוגות הרוקדים או רקדנו עם אמא (Mamus) או לוסייה עד שהסתחררנו לגמרי.

בית הספר

אבינו כבר הלך לעבודה כאשר לוסיא ואני אכלנו את ארוחת הבוקר שלנו – כוס חלב, פרוסת לחם עם חמאה, ריבה תוצרת בית או גבינת שמנת אוקראינית מהשוק. לוסיא אולי שתתה גם קפה, אבל איני זוכר במפורש. אמא עטפה לנו כריכי סלאמי לבית הספר בנייר שעווה. לעיתים היא הוסיפה גם ביצה או תפוח או אפילו ממתק. שמנו את ילקוטי בית הספר שלנו, העשויים קנבס נוקשה, על הגב, כדי שכתפינו ישארו ישרות. לקח לנו כעשר דקות להגיע לבית הספר ששכן בסוף הרחוב שלנו, המוביל אל מחוץ לעיירה, מאחורי מרשאה שליד הכנסיה הקתולית. לפעמים הצצתי דרך דלתות הכנסיה כדי לראות מה יש בפנים. הייתי סקרן מאוד לדעת מה נעשה בכנסייה ומה עושים כל האנשים הלבושים היטב המגיעים אליה. אהבתי את גלימתו של הכומר ואת הטקסים הנוצריים, את האור הבוקע מבעד לחלונות הויטראז' – ממש כמו בבית הכנסת שלנו. גם הויטראז'ים שלהם הראו את סיפורי התנ"ך. לאיש לא הפריע שילד יהודי ישב והקשיב לנגינת העוגב ולמזמורים הנוצריים לזמן מה.

הרובע היהודי בבוריסלב, חנויות בבית השייך למשה הירש ארדהיים
(צולם ע"י ס. ארדהיים ב-1910 בקירוב. מתוך הספר *Das Stel* מאת קלאודיה ארדהיים)

לוסיה ואני התלבשנו תמיד היטב לבית הספר. בקיץ, לבשתי חליפת מלחים עם כובע ברט כחול וגרבי קרסול לבנים עם נעליים שרוכות. בלציה גרטנברג (Balcia Gartenberg), אמם של איציק וזיסל, היתה תופרת טובה. היא תפרה לנו הכל, והרחיבה והאריכה את הבגדים כאשר לוסיה ואני גדלנו. ילדי העניים הגיעו עם בגדים בלויים ומטולאים וכובעים מקומטים, אך אף אחד לא העז להגיע לבית הספר מלוכלך. המורים הקפידו מאוד בתשומת לבם לנקיון וברקו את ציפורנינו ואצבעותינו.

ככל שהתקרבונו לבית הספר, גדל קהל הילדים ונעשה רועש יותר. כל החנויות נפתחו בבקרים. הן ניצבו זו בצד זו לאורך כל הרחוב. עגלות הסוסים עם החוואים האוקראינים היו כבר בדרך אל השוק, עמוסות בתרנגולות, ירקות ותפוחי אדמה. איזו המולה! ובאמצע כל זה, העניים והקבצנים, המזורים והמובטלים הסתובבו ושרדו בזכות פיקחותם ורעיונותיהם רבי התושייה. הכרתי רבים משמותיהם, או נכון יותר – כינויהם. היה שם **זיסיה פמפק** *Sische Pempak*, המגיע מעבר לפינה, משתנק כמו משאבה מרוב שומן. **לקלמן בילכפרסר** *(Kalman Bilchepresser)* היתה הכרס הגדולה ביותר. **קרים שמייל** *(Ziporje mit)* גדל כשהוא נוטה על צידו ואילו **ציפורייה מיט דה גלוקן** *(Krimme Shmil de Gloken)* היתה משוגעת, שנהגה לרוץ מבית לבית ולהפיץ את השמועות האחרונות ברכילות, בה היתה בקיאה מאוד:

"האם את כבר יודעת ש...?"

נושאי המים מילאו את דלייהם הגדולים במשאבות. הם נשאו מים עבור אנשים שלא רצו ללכת בעצמם את הבארות. לכל בית היה מיכל עץ לאספקת המים, שדמה לחבית יין. המיכל הכיל כ-200 ליטרים. החבית הגדולה שלנו, בעלת מכסה, עמדה בצדו השמאלי של המסדרון בפינה שמצדה השני של דלת הכניסה. אמי השתמשה במים להשקיית הפרחים ולנקיון. כאשר החבית התרוקנה כמעט לגמרי, קראנו לאחד מנושאי המים – **קרים מוישה** *(Krimme Moische)*, למשל. שני דליים היו תלויים משני צדי האסל *(Kromesla)* שלו.

כמה הוא הרויח? הוא קיבל גרושה *(grosz)** אחד עבור כל דלי מים שהביא, כלומר עשרה גרוצי *(groszy)* לעשרה דליים. זה היה כסף רב עבור איש עני. אם הוא שירת מספר בתים נוספים, הוא יכול היה לחיות מהכסף הזה יום אחד. הוא קנה כיכר לחם, מלפפון חמוץ והרינג. זה היה מזונם של העניים באותם ימים. רק למספר מועט של בתים היו צינורות מים כמו בבית שלנו. אתם יכולים לתאר לעצמכם כמה גאה הייתי ב'בית השימוש האנגלי' שלנו, אותו בנה אבי בעצמו. כאשר משכת בשרשרת, פרצו מיד המים ממכל בית השימוש ושטפו את תכולת האסלה בגרגור רועש. חברי באו אלינו ולא יכלו לשבוע מהמראה המרהיב. הדיירים של סבתא פסילה חלקו בית שימוש אחד בחצר.

* מטבע פולני לשעבר. מאית של זלוטי.

בוולנקה (ארכיון התמונות של ירוסלב לאבריק)

בדירה שלנו היו שני חדרים ארוכים וצרים, מטבח וחדר מגורים, אשר שימש גם כחדר השינה שלנו. אבי בנה מבואה לדירה, אשר מנעו את כניסת הרוח והשלג ישר לתוך המטבח בכל פעם שנפתחה דלת האלון הכבדה. למסדרון העץ קראנו – 'foyer' וייער. היתה לו דלת קטנה בצד ימין, אשר הובילה לשירותים. שם גם התרחצנו, באמבטיית עץ. בחורף, תנור נפט קטן דאג לחימום כדי שלא נקפא בצאתנו מהמים החמים. היינו צריכים לחצות את מיכל המים הגדול, על גבי קורות העץ החורקות של ה'פואייה' כדי להגיע למטבח. אפילו בקיץ היה ריח של מדורה, מפני שמאמוש* השתמשה בעץ כדי לבשל על הכיריים במטבח. היה זה חלק מתנור עגול, הבנוי מלבנים, אשר תפס כמעט רבע מהחדר. אהבנו לשכב בקצהו ולהתחמם בחורף. בשעות אחר הצהריים, כאשר לוסייה ואני הכנו את שיעורי הבית שלנו, זרח אור מהחלון על שולחן האוכל העגול. זה כלל לא הפריע לנו אם אמא היתה מנקה או מבשלת באותו הזמן.

מאחורי המטבח ניצב חדר המגורים שלנו. הדבר הראשון בו הבחינו המבקרים, היה ציור השמן התלוי בו. זה לא היה סתם ציור! מעולם לא ראיתי תמונה כזאת מאז. ארכו היה שישה מטרים וגובהו שני מטרים והיתה לו מסגרת עץ גדולה. כיצד הוא הוכנס לחדר? הדלתות היו צרות מדי. אבי אמר שהוא צויר במקום. פעם אחת נפל אחד הווים מהקיר והציור נותר תלוי עקום. שלושה גברים צריכים היו להחזיק אותו על מנת להחזירו

* Mamus – כינוי חוזר של המחבר לאמו.

התמונה היחידה שנותרה של אמי, עמליה שוארץ, כאישה צעירה. (ארכיון התמונות של חיים סגל)

למקום. כאשר שכבתי במיטה יכולתי לתת לעיני לשוטט על נוף ההררי העצום שהשתרע בתמונה. טיפסתי על ההרים התלולים וירדתי אל העמק, עגנתי את הסירה אשר שטה במים המזדהרים בשמש וחלמתי. היכן נמצאת התמונה הזאת עכשיו?

ממש מתחתיה ניצבה המיטה הרחבה של הורי עם שתי ארונות בצידיה. לוסיה ישנה ליד החלון ואני בפינה שממול ליד התנור, לצד הפסנתר.

כמעט לא השתמשנו בספת הקטיפה הקטנה שבאמצע החדר ובשולונג שמימין לחלון. סדינים לבנים ריחניים ומפות שולחן נערמו מקופלים בארון גדול. אמי אהבה שכלי המיטה סודרו היטב בארונות ותמיד דאגה שכל הדברים שלנו לבית הספר יהיו ארוזים ומסודרים ב'במבטל' *Bambetel* – מעין ארגז קטן עם תאים עבור הבגדים שלנו. הוא שימש כספסל כאשר המכסה שלו היה סגור.

אמי מעולם לא התעייפה. בערבים היתה יושבת איתנו רק לאחר שהכל הבריק מנקיון והושם במקומו. כאשר הגיע האביב היתה מתכופפת מעל ערוגת הפרחים הקטנה שלה בחצר. היא בילתה שם שעות, מעשבת, הופכת את האדמה מסביב לפרחי האמנון ותמר שלה ובקיץ, בודקת כמה פעמים ביום אם הגלדיולה כבר פרוחה.

"אין טוב יותר מהגינה שלך."

אמרה לא פעם, כאשר נכנסה למטבח עם פטרוזיליה, עירית וצנוניות לסלט בתוך סינורה המקומט.

בשנת 1939 הייתי בן עשר ולמדתי בכיתה ד'. אהבתי ללכת לבית הספר. השיעורים נלמדו בפולנית ובאוקראינית. בבית וברחוב דיברנו יידיש ופולנית. היה זה מובן מאליו לגדול עם שפות רבות ושפה חמישית עמדה להתווסף אליהן. קיבלתי ציונים טובים בכל המקצועות, אבל המקצוע האהוב עלי וזה שבו הצטיינתי במיוחד, היה מתימטיקה.

יהודים, פולנים, אוקראינים וצוענים – כולנו הלכנו לאותו בית ספר. בית הספר היסודי היה חינוך. לעתים הסתדרנו ולעתים רבנו, כמו שקורה בדרך כלל עם ילדים. כאשר החלה מריבה היו הילדים האוקראינים והפולנים צועקים 'יהודי מלוכלך' והילדים היהודים היו צועקים 'ממזר אוקראיני מלוכלך', או אפילו גרוע מזה. רק כמה שנים מאוחר יותר, נזכרתי במריבה עם ילד אוקראיני אשר לחש באוזני:

"תזהר, חזיר יהודי, יבוא יום ואני אשבור לך את המפרקת."

באותו הרגע לא הבנתי עדיין את משמעות האיום הזה.

הכיבוש הרוסי

בערך בזמן שעליתי לכיתה ד', הרוסים כבשו את בוריסלב. בימים הראשונים של ספטמבר, ראה ילד אחד חיילים גרמנים ברכבים, טנקים ומשאיות. קינאתי בו על כך. הגרמנים תקפו את פולין באחד בספטמבר, 1939 והופיעו לרגע קצר גם בבוריסלב. בזמן שהמבוגרים

דאגו לעתיד, כל מה שדיברנו עליו בחצר בית הספר היה הטנקים והמפרט הטכני שלהם או הזרועות השונות של הצבאות הרוסי, הפולני והגרמני.

ביום כיפור, יום הצום היהודי, רכבו קוזאקים לתוך העיירה, כוכב אדום על כובעיהם. הסוסים שלהם לא היו אמורים לדהור על ריצוף האבנים ולכן הולכי הרגל פינו עבורם את המדרכות. היטלר וסטאלין סיכמו במשא ומתן לחלק את פולין ביניהם. הגרמנים נסוגו למערב פולין. בקפה של דוד ישראל צחקו הגברים שהלכת לישון בלילה בפולין והתעוררת למחרת בבוקר ברוסיה. חלקם הביעו תרעומת על הרוסים וחלקם ציפו לזמנים טובים. לרחובות ניתנו שמות רוסיים. רחוב זיילינסקייגו שלנו נקרא מעתה רחוב קארל מארקס, אבל אנשים לא הצליחו להתרגל לכך והמשיכו להשתמש בשמות הישנים. תמונות של ארבעה גברים מזוקנים ניתלו בכיתתנו: מארקס, אנגלס, לנין וסטאלין.

פליטים יהודים ממערב פולין, עם חבילות ותרמילי גב עברו דרך בוריסלב בדרכם לרוסיה. הם סיפור לנו על התעללות ועל כך שיהודים אף נרצחים על ידי גרמנים בשטחים הכבושים. איש לא לקח את הפליטים האלה ברצינות בבוריסלב. לגרמנים היתה, בעינינו, תדמית של אנשים מתורבתים, שונים מהרוסים במובן הזה. יכולנו לדמיין אותם נלחמים נגד אויביהם ורדיפה של בולשביקים. אבל מדוע שיעשו משהו רע לאזרחים ואנשים חפים מפשע? עבורנו, התיאורים המזעזעים של הפליטים היו רק הגזמות ללא גבול.

הסובייטים הלאימו את כל הרכוש. כתוצאה מכך איבדה סבתא פסילה את בתיה ואת הכנסתה מהשכרתם. מעתה חיה מחסכונותיה. לאבא היה מזל. למרות שלא היה קומוניסט, היה חבר במפלגה הסוציאליסטית של פולין במשך שנים רבות ותמיד היה להוט להשתתף בשיבות המפלגה, בהן דנו בקומוניזם וסוציאליזם במשך שעות. על כן, הרוסים לא התנגדו לכך שימשיך לעבוד בברנשטיין ומוייאק.* הסתדרנו היטב ודבר לא חסר לנו.

לוסיה החלה ללכת לגימנסיה.** בכל בוקר נפרדו דרכינו מחוץ לבית והיא צעדה עם רחציה ועם חברות אחרות לאוליצה*** סטאלינה (Ulica Stalina), אשר עדיין קראנו לו אוליצה פנסקה (Ulica Panska) או הרנגס (Herrengasse). היא לבשה כעת תלבושת אחידה. קינאתי בה על הכובע המסוגן, אותו חבשה בזוית על ראשה. חכי עד שגם אני אלך לגימנסיה! הציונים שלי היו טובים דיים – יכולתי כבר לראות את עצמי חובש בגאווה את כובע בית הספר הזה בעתיד!

אלה היו זמנים טובים עבורי. הייתי ילד בן עשר, שלא התעניין כלל בפוליטיקה, אך

* Bernstein & mojak

** Gymnasium

*** 'רחוב' בפולנית.

פיתח תחומי עניין משלו. למשל, התחלתי להעתיק תמונות שהצחיקו את חברי. ציירתי ראשים של אנשים מפורסמים מהעיתונים היומיים – לנין, סטאלין וגם היטלר. למעשה הרישום דמה מאוד להיטלר, עם השפם הקטן שלו והתסרוקת – אלא שלהיטלר שלי היו שתי קרני שטן על ראשו.

התחלנו ללמוד רוסית כמקצוע חדש בבית הספר. אהבתי את השפה הזאת, היא נשמעה לי רכה ומלודית. יכולתי כעת לשמוע רוסית מדוברת ברחובות בכל מקום בעיירה. לא עבר זמן רב וכבר דיברתי רוסית שוטפת, ממש כמו פולנית, אוקראינית, גרמנית ויידיש.

פורים 1941

הו אלוהים, כשאני חושב על פורים! פורים היה החג החביב על כל הילדים. אפילו ב־1941, כשהייתי כבר בן 12, לא הרגשתי שאני מבוגר מדי בשביל הכיף הזה. אמנם לוסיה ואני לא רצינו יותר להתחפש, אך למרות זאת היינו נרגשים ימים לפני בוא החג. לרוב היה עדיין קר וערפילי במרץ, אבל ניתן לחוש שהחלק הקשה ביותר של החורף כבר עבר. **מגילת אסתר** הוקראה בבית הכנסת. כילד קטן לא הבנתי אף מילה מתוכה – העניין העיקרי היה הרעשן שביד. בכל פעם שהוזכר שמו של המן הרשע, היו המבוגרים רוקעים ברגליהם ואנחנו, הילדים, מרשרשים ברעשנים. היה רעש מחריש אזניים, אבל זה היה כיף גדול. היתה לנו מגילת אסתר גם בבית ואבי נהנה לקרוא מתוכה לפני הארוחה. אמי הציבה קערה עם ביסקוויטים וממתקים על שולחן קטן ליד הדלת – ערמות קטנות של מטבעות הונחו לידה, לאחר שנספרו היטב על ידי אבי. בקושי סיימנו את ארוחתנו כאשר רעש חזק נשמע בדלת. דבר לא יכול היה עוד להחזיק אותנו בכסאות. איציק וזיסל עמדו בדלת, שטופים באור הכניסה, עם לחיים צבועות באדום בוהק, שפמים שחורים ועיניים נוצצות. הם חבשו לראשם טורבנים צבעוניים ושקים היו תלויים על כתפיהם. כעת דקלמו את שירם:

"Heint iz purim un morgen iz ois.

Git mir a grazer unt varft mich arios"

"היום פורים ומחר הוא נגמר"

תנו לי מטבע וזרקו אותי כבר"

לכל אחד מהם היה משהו מתוק מונח בשקו והם יצאו אל הסמטה. במהירות ציירתי לעצמי זקן שחור בעזרת פחם. סופסוף הורשינו גם אנחנו לצאת החוצה. הרחובות התמלאו בילדים מקפצים בתחפושות, שביקרו חברים ובני משפחה, מציגים את השלל שלהם, מפחידים זה את זה, צועקים וצחוקים, דוחפים, נופלים, משפשפים את ברכיהם.

ראשית, נכנסנו בסערה לדירתו של הדוד אהרון ולקחנו לפשיטה שלנו את מונדק, מחופש לרוח רפאים. מרחוק שמענו מוסיקה. היו אלה דרזיו דרלה והתזמורת שלו. הם שוטטו ברחובות וניגנו מול בתי האנשים את השירים שביקשו, בתמורה למטבעות. המבוגרים רקדו ואנחנו קיפצנו מסביבם. כל הילדים שבו הביתה מאוחר בלילה, מרוגשים ועייפים מכדי להתרחץ כראוי לפני השינה. כשקמתי למחרת מצאתי שאריות איפור על פני.

הפסח האחרון שלנו

היו עוד מספר שבועות עד לפסח. בתקופה הזאת אבי היה עמוס בהזמנות, יותר מבשאר ימות השנה. אנשים נהגו לשפץ את בתיהם לקראת החג. הם ציפו את הקירות בטפטים, תיקנו וריפדו מחדש את הרהיטים. מאות משפחות יהודיות סחבו סלים וגיגיות של כלים לנחל נקי, על מנת להכשיר אותם במים הזורמים. אנחנו לא היינו צריכים לעשות זאת – הכלים המיוחדים של פסח היו עטופים בכד והושמו בארון מיוחד בעליית הגג. אמי הורידה את הכלים לאחר שניקתה את הבית כולו לקראת ליל הסדר. היא פרקה בזהירות את הצלחות, את קערות ההגשה, את המגשים הגדולים, כלי הרוטב והספלים. אני עדיין יכול לראות אותם לנגד עיני: זאת היתה חרסינה לבנה, עם עיטור זהב רחב ומעודן בקצותיה. המפה החדשה והמעומלנת נפרשה על השולחן. לאחר שהשולחן נערך, נראה חדר הגדול חגיגי מאוד. הציפייה גרמה לנו, הילדים, להיות כל כך נרגשים וחסרי מנוחה, שמאמוש הוציאה אותנו מהחדר. בקושי יכולתי לחכות לנרות שיודלקו ולכולם שיתיישבו ליד השולחן, מפני שבתור הצעיר שבבני המשפחה, הייתי האדם החשוב ביותר היום. לאחר שנאספו כולם, הורשתי לשיר את ארבע הקושיות:

"מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?"

כל המשפחה ענתה על השאלות פה אחד. שרנו את השיר העתיק יחד. שרתי כבר את הטקסט הזה בגיל ארבע, מבלי להבין את המילים. עכשיו כבר הבנתי את המשמעות וידעתי הכל על יציאת בני ישראל ממצריים, כפי שהיא נכתבה בהגדה. ישבנו יחד עד שעה מאוחרת, אכלנו את סעודת החג ופוררנו את המצה, לחם הפסח שלא הותפח, עד אשר הגיעה השעה ללכת לישון. שנת 1941 היתה השנה האחרונה בה חגגנו יחד.

יוני 1941

שנת הלימודים עמדה להגיע לקיצה ואני עמדתי לעלות לכיתה ו', לוסיה עמדה לעלות לכיתה ח'. אז פרצה המלחמה. השמועות פשטו. מצב הרוח נע בין פחד ותקווה – עבורנו,

הילדים, זאת היתה תערובת של מתח וסקרנות. חיילים חצו בצעדה את הרחובות. הרוסים עזבו את בוריסלב. כל אחד יכול היה ללכת איתם. הם קראו במיוחד לחברי מפלגה להימלט לרוסיה. בחודשים האחרונים הם נעשו בהדרגה מתוחים יותר. הם נכנסו לבתים והגלו לסיביר אנשים שנחשדו בעיניהם כאויבי הציבור או כפרו־גרמנים. תאי הכלא של בניין ה־NKWD עלו על גדותיהם בעצורים.

ב־26 ביוני חזר אבי מעבודתו בזמן שלוסיה ואני ישבנו מנומנמים ואכלנו את ארוחת הבוקר שלנו. הוא חייב היה לעזוב מיד – הגרמנים עמדו להגיע! רכבת המשא האחרונה לרוסיה עמדה לעזוב בעוד מספר שעות. הפרידה היתה קצרה. אמא ארזה כמה כיכרות לחם בתרמיל וראיתי שהיא מנסה לא להראות עצובה.

עזיבתו של אבי לא הגיעה בהפתעה. ידעתי שהיא עומדת לקרות. אבא הסביר ללוסיה ולי שעדיף שייעלם כאשר הגרמנים יגיעו. הם יאסרו את כל הגברים, במיוחד סוציאליסטים כמוו. התרמיל כבר היה מוכן ימים קודם לכן, למקרה הצורך. אפילו אספקת כסף למספר שבועות נשמרה עבורו בקופסת פח צבעונית בארון. הוא רצה לחזור בקרוב. הוא חיבק אותנו בזה אחר זה.

"זה לא ייקח זמן רב, אל דאגה. רק כמה שבועות! עזרו קצת לאמא שלכם עם העבודה. הרוסים יישלחו את הגרמנים הביתה מיד."
"טאטו"...

"לוסיה, מה קורה? אין צורך לפחד – הגרמנים לא יפגעו בך."
לוסיה היתה חיוורת. היא התייפחה כאשר אבא חיבק אותה. עכשיו גם אמי החלה לבכות. חוסר ביטחון עלה בתוכי. הדוד אהרון, חיה והילדים, סבתא פסילה, הדוד לייזר וזוסיה, הדוד ישראל – כולם הגיעו כדי להיפרד ולתת עצות טובות, שאבי הקפיד לרשום. מאותו היום השאירה אותנו אמי בבית. לא הלכנו עוד לבית הספר.

בזמן שנפרדנו מאבא בתחנה, עלו גם הגטנברגים על הרכבת האחרונה שעזבה את בוריסלב מזרחה. הדודה בלצ'יה, הדוד רובין עם אברם וחברי למשחק, איציק וזיסל, עמדו נרגשים ליד פסי הרכבת עם המטען שלהם בערימה. חיים גרטנברג, שנראה חיוור וטרוד, חיבק את שיינדל היפה שלו. שוב ושוב הוא נישק ברוך את בתו רייזלה, שהיתה בת כמה חודשים בלבד. המזוודות והארגזים הועמסו בצעקות והמולה רבה. איש איש נעלמו כולם לתוך הרכבת. רצתי לאורך חלונות הקרונות, קופץ ומנסה להביט פנימה. לבסוף מצאתי את פניו המחייכים של טאטו. הרכבת השורקת עזבה את התחנה. שיינדל עמדה על הרציף כשהיא בוכה וצוחקת חליפות עם התינוקת שלה ו־ חיים גרטנברג עם התרמיל שלו. הוא לא יכול היה להביא עצמו להפרד ממשפחתו. יחד צעדנו לאט בחזרה לוולנקה.

* Secret Police Organization in Soviet Union
** 'אבא', ביידיש.

זיסל (6) ואיציק (13) גרטנברג (ארכיון התמונות של חיים סגל)

מעולם לא שבנו לראות את איציק, זיסל ואמם בלצ'יה. רק לאחר המלחמה נודע לי שברוסיה, עצרה הרכבת בעיירה קטנה ליד אודסה. הדוד רובין ירד כדי להביא מעט מים לאשתו ולילדיו. איש מהנוסעים לא שמע את הסירנה. הדוד רובין הבחין לפתע במפציצים הגרמנים המתקרבים אליהם. הוא השליך עצמו לתוך תעלה בדיוק בזמן. המטוסים הגרמנים כבר ירו על הרכבת. בלצ'יה והילדים נהרגו במקום.

אברם גרטנברג כבר לא היה איתם על הרכבת. הוא נפרד ממשפחתו בתחנה קודמת ברוסיה. הוא החליט להצטרף לצבא אנדרס* כדי להלחם נגד היטלר. הוא לא נשאר בצבא לאורך זמן. מטרתו היתה להגיע לפלשתינה. הוא יצא למסע הארוך וחצה גבולות רבים ברגל. הוא הגיע לבסוף לפלשתינה ב־1942. הוא פרנס את עצמו בעבודות מזדמנות וניסה תמיד להתעדיין בנעשה בבוריסלב דרך פליטים שזה עתה הגיעו מפולין. רק לאחר המלחמה הוא ידע בביטחון מה קרה למשפחתו. מאחור יותר הוא הפך חבר בקיבוץ מעלה החמישה ושינה את שם משפחתו לשם העברי גנני.

* צבא אנדרס, על שם מפקדו הפולני. כוח צבאי פולני, שהיה נאמן לממשלה הפולנית הגולה בלונדון. הוקם בבריה"מ במלחה"ע השנייה.

משמאל: אברם גרטנברג בישראל
(ארכיון התמונות של חיים סגל)

מימין: הדוד רובין גרטנברג
(ארכיון התמונות של חיים סגל)

הדוד רובין היה בין היחידים ששרדו את ההתקפה על הרכבת. הוא הצטרף לצבא האדום ונלחם נגד הגרמנים. לאחר המלחמה הוא יצא לחפש אחר בניו, חיים ואברם. ב־1957 הוא היגר לישראל כדי לחיות עם אברם בקיבוץ. הוא נפטר בשנות השבעים המאוחרות. מוקף בכדים ונינים.

גברים רבים נמלטו, כשהם עוזבים את משפחותיהם מאחוריהם. בזמן שאבי עזב, אחיו שימק נפרד גם הוא לשלום מאטה ומילדיו בדרוהוביץ. הוא נמלט לרוסיה בדיוק בזמן, ביחד עם גיסו, בעלה של אלטה רוזנברג. הדוד עקיבא שיף עזב את יוריץ בחיפזון גדול. גם הוא נמלט לרוסיה.

הגרמנים באים

הבה נחזור לבוריסלב בזמן שהמלחמה פרצה. הרוסים נסוגו והגרמנים עמדו לפלוש בכל רגע. שמענו פיצוצים ברחבי העיירה, עמודי עשן התנוססו מעל שדות הנפט. השמים היו שחורים ומלאי אדים חריפים. הרוסים הציתו את שדות הנפט. לאחר פיצוץ אדיר רעדו השמשות בחלונות והאוזניים שלנו צלצלו. הם פוצצו את תחנת הכוח של החשמל, כך

שהיא לא תיפול בידיים גרמניות. האורות כבו ולא היה לנו חשמל עוד. זוסיא הגיעה אלינו בריצה כשהיא נושאת בזרועותיה את בובק:

"מהרו! אנשים קונים את כל מה שיש בחנויות! תדאגו שיהיה גם לכם משהו!"
מאמוש ולוסיא גררו סלים גדולים מחנות לחנות כדי לקנות מצרכים עמידים: תפוחי אדמה, בצלים, סוכר, מלח, ירקות משומרים, קמח, שעועית יבשה וסבון. מוקדם בבוקרו של ה-3 ביולי, חגו מטוסים נמוך מעל העיירה. סירנות המפעלים ייללו. אנשים מבוהלים קפצו ממטותיהם והביטו בשמים מחלונות ביתם. המלחמה החלה. מעט לאחר אמצע היום, נכנס הדוד ישראל בריצה אל המטבח שלנו עם רחל וחיים.
"הגרמנים הגיעו! יש פוגרומים! האוקראינים מתחילים להכות יהודים למוות. הגרמנים מתירים להם את הרסן עד הערב! השארו כולכם כאן! אף אחד לא יחפש במבנים החיצוניים עדיין! אני מקוה! שקט – השארו שקטים עד שאחזור! רק שבובק יישאר בשקט!"

הדוד לייזר והדודה זוסיא, עם בובק בן החודשיים, נכנסו בריצה והצטרפו אלינו. אמי משכה בשרוול של ישראל:

"איפה אמא?"

סבתא פסילה התעקשה להשאיר בדירתה.

"לא אתן שיגנבו את כספי. שיבואו. מחכה להם הפתעה!"

הדוד ישראל הגיף את התריסים ונעל את הדלת מבחוץ כדי שייראה כאילו אין איש בבית. ואז הוא נעלם. מעולם לא ישבנו כך יחד בחושך בחדר המגורים. אבק ריקד בתוך קרני האור שחדרו מבעד לתריסים. בובק נרדם מיד. מה נעשה אם הוא יתחיל לבכות? המבוגרים ישבו על השזלונג ועל המיטות. לוסיא ואני הצטופפנו אל מאמש. היא נראתה רגועה, אבל ידעתי שהיא מפחדת מאוד. שמעתי מרחוק רעשי מנוע וצעדים מהירים ברחוב.

"הם באוליקה פנסקה! הם לא באים הנה."

אבל הצעקות התקרבו, קולות של שיכורים מקללים באוקראינית, חבטות רמות, עצים מתבקעים וחלונות נשברים.

"הם מרסקים את הדלתות. בבקשה אלוהים, עזור לנו. הם יהרגו אותנו."

כעת שמענו צרחות וקולות בכי רמים קרוב מאוד אלינו ואת שאגות האספסוף.

"הכו את היהודים! הכו את היהודים!"

הייתי משותק מפחד. האם זה אותו החדר בו ישנו בשמחה במיטותינו אתמול בלילה? נדמה היה שהחדר נעשה צר יותר. ישבנו בתוך מלכודת! זרועה של אמי מסביב לכתפי רעדה. היא לחשה את אותן המילים שוב ושוב. עכשיו מישוהו היכה בדלת עם חפץ כבד:

"יהודים, בולשביקים! חזירים מלוכלכים!"

דלת האלון הכבדה שלנו עמדה עדיין במהלומות. עם כל רעידה, הפסנתר שמאחורי

הדהר צליל חלש. אחר כך הצעדים והצעקות עברו משם הלאה. האם הם מיהרו בגלל העוצר? האם הם היו חסרי סבלנות? האם הם חיפשו בית שקל יותר לבזוז אותו? שמענו אותם עכשיו בבית הסמוך, של משפחת שלזינגר.

"אלוהים אדירים, השלזינגרים!"

לאחר השעה שמונה בערב נעשה שקט מאוד בחוץ. העוצר החל. המשכנו עדיין לבהות אל החשיכה בעיניים פקוחות. לבסוף העז מישוה לפתוח את הדלת.

"איפה ישראל? מה קרה לפסילה, אהרון, חיה והילדים?"

אמא אחזה בידיו בחוזקה. זה לא היה שלג בשביל. הרוח סחררה נוצות לבנות באויר. כרי נוצות מרוטשים ורסיסי חרסינה היו מפוזרים סביב. ראיתי חלונות שחורים, כלים שבורים, שולחנות, מראות וספרים הרוסים. נתיב של דם אדום הסתמן לאורך הסמטה. גופות חסרות תווה היו שרועות הלאה משם, ברחוב הראשי. משהו נורא קרה, משהו שלא הצלחתי להבין. מצאנו את הדוד ישראל אצל סבתא פסילה. דבר לא קרה להם. צמודים זה לזו בחוזקה, מעדנו לעבר ביתם הקטן של השלזינגרים. לא היו בו חלונות ודלתות עוד. הגברת שלזינגר שכבה מתחת לשולחן, מר שלזינגר, מעוקם לגמרי, לידה על הרצפה. אז ראיתי את מונדק, החבר שלי, עם דם באחורי ראשו ואת רחל הקטנה. כל בני המשפחה מתים. זה היה מראה נורא. עמדנו שם בוהים. איש לא אמר מילה. ואז התחלנו כולנו לבכות ולצעוק:

"הם הרגו את השלזינגרים. הם טבחו בהם! אפילו את האישה והילדים! הם יהרגו

את כולנו. אלוהים, מה נעשה?"

לעולם לא אשכח את פניה של אמי, כאשר היא ניסתה למשוך את לוסיה ואותי משם ולנחם אותנו, כשגופה רועד כולו:

"הם לא יתפסו אותנו – לא אותנו! אנחנו נתחבא! אנחנו נשאר בחיים!"

יום אחד אשבור לך את המפרקת'. נזכרתי פתאום במשפט הזה. האוקראינים שנאו את היהודים. זאת היתה האמת הפשוטה. זה היה רגיל בשבילם לומר זאת בפניהם של יהודים. במשך דורות הילדים ירשו את השנאה מהוריהם. הפולנים היו תמיד מרוחקים, אבל ידידותיים – לפחות עד עתה. פולנים וצוענים היו גם הם מעורבים בפוגרום הזה, מקוים לשלל מבתי היהודים. מאוחר יותר, הצוענים ניצודו בעצמם. ומה על הגרמנים? אמי לחשה:

"היטלר שונא את היהודים."

היינו בני מזל. איש מבני משפחתנו לא נהרג. הגברים מהחברה קדישא הגיעו למחרת בבוקר, העלו את השלזינגרים על עגלה וקברו אותם בבית הקברות היהודים, ביחד עם 200 קורבנות נוספים.

ביום המחרת שמענו כיצד החל הפוגרום:

"הגרמנים מצאו גופות במרתף של הקולג' הטכני שבכיכר פנשו – לפחות 50 גופות,

אסירים של הסובייטים. לא היה להם זמן להגלותם אז הם פשוט הרגו אותם לפני שהם נמלטו. היו גם כמה יהודים בין המתים. אך מיד נאמר שהיהודים אשמים בהרג. היהודים היו קומוניסטים וכולשביקים! יחידות חמושות של אוקראינים, מצוידות במחבטים, פרצו לבתי היהודים. כל הגברים הצעירים, אפילו ילדי בית הספר, היו ביניהם. הם קרעו את בגדי הנשים מעליהן וצחקו. הרב יענקל'ה, הרבי, נגרר לשם בפאותיו. היהודים שנתפסו הוכרחו לרחוץ את הגופות. רבים מהם נהרגו בזמן שעשו זאת. גם הרבי מת. אחר כך זה נהיה אפילו יותר גרוע. השמועה פשטה בכפרים, כמו אש בשדה קוצים, שליהודים יש רכוש שניתן לקחת. הם הלכו אפילו ליהודים העניים ביותר ב'דרכי' ו'לויני'. הגרמנים רק צפו ואמרו, 'עשו ליהודים מה שאתם רוצים, עד לשמונה בערב'."

הדוד ישראל החל מיד לבנות בקדחתנות מקום מסתור לכל מי שגר בבית שלנו. היו רווחים צרים ומאורכים בין הקיר והגג המשופע משמאל ומימין של דירת עליית הגג של משפחת לבנברג, שם אוחסנו קורות ורצועות עץ. הוא בנה מחבוא בצד הימני, עם פתח כניסה אותו צבע באותו הצבע כמו זה של הקיר החיצוני של הדירה בעליית הגג. הוא גם כיסה בקרשים וצבע את החלל הריק שבצד השמאלי. זה יכול היה להיראות חשוד מדי שרק צד אחד יהיה סגור. לא היה רמז לכך שקיימים שם חללים ריקים. המסתור היה צר מאוד, אך גדול מספיק ל-14 אנשים שיצטופפו יחד. הדוד ישראל עם רחציה וחיים, הדוד לייזר עם זוסיה והתינוק, אמי, לוסייה ואני ואפילו הלבנברגים עם ארבע בנותיהם. היה שם מספיק מקום גם עבור סבתא פסילה, אולם היא סירבה לזחול לתוך החור החם והדחוס הזה מההתחלה. אמי הפצירה. לא עזר. זה היה כה צר, עד שכולנו צריכים היינו לעמוד ורק אחד כל פעם, לפי התור, יכול היה לשכב על הרצפה. הדוד ישראל בנה חיבור לצינור על הגג בשביל השתן. דלי עם מכסה שימש כבית שימוש. היתה אספקת מים וביסקוויטים יבשים. זה הכל. חום צורב שרר מתחת לגג בזמן ההכנות הסודיות של המחבוא. הגב של דוד ישראל נטף זיעה. היה עליו לעבוד בשקט ובזהירות רבה. מכות פטיש ממושכות היו מסגירות אותנו לשכנים האוקראינים והם היו מגלים שמחבוא נבנה בעליית הגג.

לאחר הפוגרום הציב מפקד הורמאכט הגרמני את היהודים תחת חסותו. אשליה של שלום השתררה למספר ימים. ההרג והביזה יצאו מכלל שליטה אפילו בשביל הגרמנים. הם בודאי חשו שטרפם נגזל מהם.

"כפי שאתם יכולים לראות, הם מגנים עלינו מפני האוקראינים!"

"טיפש! מי הרשה לאוקראינים להרוג אותנו? ראיתי את זה בעצמי, גם הגרמנים היו שם! הם בהו וצחקו וצילמו את הנעשה! ואז הם התחרו ברחובות על האופנועים שלהם וירו ביהודים גוססים!"

מלאי פחד חשבנו על הדודה פרצל והדודה אלטה. הן נשארו ביורץ עם אחותן חוה שיף מזה זמן. הדודה אלטה היתה לבדה בדרוהוביץ, לאחר שבעלה עזב לרוסיה כדי להלחם עם צבא אנדרס בזמן שאבי עזב. חוה לקחה אליה את אלטה שהיתה לקראת סוף

הריונה. התינוק היה אמור להיוולד שם. שמענו על פוגרומים שהתרחשו בכפרים מסביב. בסחודניצה, הרצח המשיך אפילו עכשיו, שבועיים מאוחר יותר. אבל ביוריץ הקטן? אולי הגרמנים לא הגיעו עד לשם?

ב-28 באוגוסט 1941 עמדתי על המדרגות שמחוץ לדלת הפאב של הדוד ישראל עם מאמוש. עובדים אוקראינים ופולנים עברו לידינו תוך שהם צוחקים וקוראים אלינו: "עוד שני כפרים נוקו! כל היהודים המלוכלכים של יוריץ וסחודניצה (Schodnica) מתים!"

איך שהם צחקו. איך שהם ירקו את המילה הפולנית *Zydy* (יהודים) בפנינו. כאילו היינו חרקים שצריך למחוץ אותם. מה שהם אמרו נעשה עובדה מוגמרת: פרצל מתה וגם אלטה, שציפתה כל כך לילד וכך גם כל קרובינו האהובים ביוריץ. מהר מאוד לא נותרו לנו עוד דמעות. ראיתי בעיני רוחי את הגן שטוף השמש שהיה שייך לדודה חוה ולדוד עקיבא, עם בנק על הנדנדה ואחותו דוחפת אותו. לפתע התמונה של בני משפחת שלזינגר המתים הופיעה לנגד עיני. חשתי פחד מקפיא מזרחי במעלה גבי.

אייב פולק, עד ראייה שהצליח להתחבא ביוריץ בזמן הטבח, דיווח לאחר המלחמה שבריגדה של אוקראינים על גבי סוסים הגיעה ליוריץ ב-27 באוגוסט. פיקד עליהם הזונדרפירער* פטר מנטן במדי SS. יותר מ-200 יהודים נאספו יחד על גדות נהר קטן. האוקראינים החלו לחפור קבר אחים גדול. קורה הונחה מעל לקבר והיהודים נצטוו לעמוד עליה, בזה אחר זה. ברגע שקורבן עמד באמצע הקורה, נתן מנטן פקודה לירות. כאשר כל היהודים היו מתים, הוא העביר בקבוק ברנדי בין החיילים. הקבר עדיין לא כוסה כולו בעפר, כאשר גשם שוטף החל לרדת. ילדים קטנים שיריות האקדח לא פגעו בהם כראוי, נקברו חיים תחת הבוץ.

האם משפחתו של הדוד שימק שרדה? מה קרה לדודה אטה, לדבורה ולישראל הקטן? גילינו רק אחר כך: בנובמבר 1941, אטה ושני ילדיה נלקחו מביתם שבדרוהוביץ ונורו יחד עם אלף אנשים אחרים ביערות של ברניצה (Bronica).

כולם הולכים למות

ביולי 1941 פוזרו צוויים בבוריסלב: כל היהודים שגילם מעל 13 שנים צוו לענוד מגן דוד כחול בגודל מסוים. אמי ציירה מגיני דוד ללוסיה ולעצמה על בד לבן ותפרה אותם על הז'קטים שלהן בתפרים קטנים. אם נתפסת ברחוב ללא המגן דוד, היתה זאת עילה להיות מוכה או נורה למוות. חנויות היהודים הוחרמו. איש לא הורשה עוד לעסוק במסחר. ביקור בקולנוע, בתיאטרון ובבניינים הציבוריים או שימוש בתחבורה הציבורית נאסרו. בנוסף,

* *Sonderfurher*.

נאסר עלינו להשתמש במדרכות, אלא ללכת על הכביש. יודנראט (מועצה יהודית) מונתה על ידי הגרמנים. היה עליה לעבוד בשבילים ולהקים משטרה יהודית *Ordnungsdienst*. בתחילה היתה זאת משרה מבוקשת, אולם מהר מאוד היה ברור שהמשטרה היהודית עומדת לקבל תפקיד משמעותי בהכחדת היהודים ורבים סירבו לשתף פעולה או התפטרו. אלה שנשארו בתפקיד היו לעיתים קרובות אכזריים ומושחתים. היהודים נמנעו מהרחובות הראשיים. יחידות גרמניות ואוקראיניות תפסו את כל מי שהם מצאו. הם עינו והשפילו את האנשים ולעיתים העבירו אותם בעבודות מפרכות וחסרות מטרה.

על היודנראט היה לארגן את העבודה בכפייה עבור הגרמנים. כל היהודים הזכרים מעל לגיל 13 שנים הוכרחו להירשם בלשכת תעסוקה וניתן להם כרטיס עבודה שנשא תמונתם.

למזלי לא הייתי צריך להצטרף לעבודה עדיין. העובדים היו צריכים להסתדר בשורה ולהירשם בחצר הגדולה של מה שהיה פעם בית הספר תלמוד תורה. לאחר מכן, הם הובלו בטורים קטנים למקומות עבודה שונים. היה עליהם, למשל, לנקות את עיי החרבות שנוצרו בעיירה.

תאגיד הנפט הקארפטי היה כעת בידיים גרמניות. תעלות חדשות נחפרו לצינורות הנפט ודרכים נסללו. רבים מהגברים המבוגרים, שהיו מסוגלים לעבוד, הובאו למחנות עבודה באזורים שמסביב. מחנה העבודה ינובסקה (Janowska) בלמברג היה גיהנום, כך אמרו האנשים. שם זכו היהודים לעינויים והתעללויות ומאות מהם נורו למוות. לוסיה ואני הסתובבנו בבית. לרוב עמדתי ליד החלון והבטתי על החצר או השקפתי על הרחוב הראשי מדלת הפאב של הדוד ישראל.

"הבא את הספרים שלך! תלמד משהו!"

אמרה אמי. הבאתי את הספרים שלי ובהיתי בהם, ללא יכולת להתרכז. המחשבות שלי התעופפו מהמציאות. כמעט בכל יום שמעתי את נקישות פרסות הסוסים, כאשר המשטרה האוקראינית הגיעה לבזוז את בתי היהודים לאחר שהעוצר החל. מתי הם יגיעו לבית שלנו שוב? לא יכולתי לצאת מן הבית עוד.

חברי הפולנים והאוקראינים הפכו לאויבים קטלניים. היה להם ספורט חדש: כאשר הם ראו ילד יהודי, הם רדפו אחריו כמו אחרי עכבר, זרקו עליו אבנים והיכו אותו באכזריות. הכי טוב היה לא להלחם בחזרה. זה רק החמיר את הדברים. דמיינתי את עצמי נמלט מהעיר וחושב על מקומות מחבוא מוצלחים. אבל לא עבר זמן רב והמציאות השיגה אותי שוב. לא היו מקומות בטוחים עוד. הדבר החשוב ביותר היה שאמא ולוסיה כאן איתי. נעשיתי משותק מפחד כשחלפה בי המחשבה שהיתה משותפת לכולם: הם הולכים להרוג את כולנו!

לא רציתי למות, רציתי לחיות. אמי הייתה מחבקת אותי וקוראת לי בשמי האמיתי:

"חיים, כמובן שאתה תחיה!"

מה עשו חברי מונדק ואיציק? לפעמים ראינו זה את זה לזמן קצר. לא רצינו לשחק

עוד. ופתאום גם לא יכולנו לשחק. הילדות שלנו הסתיימה. רק רחציה ולוסיה ישבו עדיין יחד ונראה היה שיש להן הרבה מה לספר זו לזו.

איש מהמשטרה היהודית* נכנס לבתינו. צו חדש פקד למסור את כל התכשיטים וחפצי הערך. גם מקלטי הרדיו הוחרמו כולם. "תנו את כל מה שיש לכם. הם יהרגו אתכם אם ימצאו כאן משהו אחר כך." אמא נפרדה מכל התכשיטים שלה.

לא היינו זקוקים למערכת התרעה מיוחדת, מפני שכולם היו דרוכים כל הזמן. אם ראינו יהודי נחפז במורד הסמטה, או שמענו את האוקראינים מרחוק, כבר ידענו שעלינו למהר למעלה, אל המחבוא שבעליית הגג. הו, כמה יסודיים הם היו! הם הפכו לחלוטין במהירות כל בית אליו הם נכנסו. הם שיסעו את הכריות – משהו יכול להיות חבוי בתוכן. הכל היה הרוס לאחר שעזבו. אלה שלא הצליחו להימלט בזמן נרצחו. בכל יום שמענו יריות, צרחות ויבבות ברחובות ובליילה, לאחר תום הפעולה, שבו הרוצחים לביתם.

היודנראט קיבל אספקה, אותה הפיץ לכל היהודים. היה זה ברור שהגרמנים רצו להרעib אותנו. מי יכול להתקיים משבעה חצאי ליטרים של חלב וארבע כיכרות לחם בחודש אחד! בהתחלה זרקנו את הלחם הזה. הוא היה כהה, כמעט שחור ודביק מאוד. בהדרגה למדתי לאכול הכל, לא משנה כמה מעופש ורקוב היה.

בספטמבר ירד גשם חסר רחמים וכל השדות הוצפו. מה שנותר מיבול תפוחי האדמה נאסף תחת פיקוח המשטרה. השוק השחור פרח. החקלאים האוקראינים נהגו את עגלותיהם העמוסות לאורך הרחובות ועצרו ליד הבתים. הם קיבלו כל מה שהצביעו עליו באצבעותיהם השמנות בתמורה ללחם, חמאה או ירקות.

הכסף שלנו נגמר כבר מזמן. אמא החליפה את את כלי השולחן והמצעים בעבור אוכל. כמה זה הכאיב לה למסור את כלי הפסח היפים. היא החביאה חלק מסכו"ם הכסף במסתור שבעליית הגג.

החקלאים נעשו ערמומיים מיום ליום. היינו צריכים לתת להם יותר ויותר בתמורה לשתי ביצים או כמה תפוחי אדמה. העניים, להם לא היה דבר להחלפה, נפלו ברחובות או מתו בבקתותיהם. אמי התעקשה תמיד ללכת לבניין היודנראט בעצמה. לעולם לא שלחה מישהו מאיתנו, הילדים. היא ראתה שם אנשים גוססים עם בטן נפוחה. היה עליה לעמוד בתור הארוך. כאשר הגיעה תורה, נמחק השם סגל מרשימת השמות והיא חזרה הביתה עם מעט מאוד בסלה, אולי מעט אורז או קמח, בקושי מרק בשר והוא תמיד היה שרוף. איזה בדיחן חצי מורעב המציא שיר בפולנית:

* Ordnungsdienst

”קחו ארבעה גריסים, קחו ליטר אחד של מים.
הכינו מהם מרק טוב,
המרק הטוב, מצוין בשביל התחת שלכם.”

אנשים גנבו, שחטו כלבים וחתולים, אכלו סרפדים או לעסו את קליפות העצים. כולם עמדו למות. כל ילד קטן ידע זאת כעת. המתים נאספו ונלקחו כל יום. אמי לא עייפה מלכבס את בגדינו, לבדוק כל תפר ולוודא שהכל נשאר נקי. אולם למרות זאת, כינים החלו להציק לנו. כבר שמענו שחלק מהאנשים בבוריסלב נדבקו בטיפוס. לא הכרתי את המילה הזאת כלל עד עכשיו.

היה על כל היהודים להירשם בלשכת התעסוקה הגרמנית החדשה. הם קיבלו תעודות זהות וסרטי זרוע לבנים עם האות A עליהם. הם הובלו בטורים לעבודה בעיר ובשכונות. כל מי שיכול היה לעבוד ניסה להשיג את סרט הזרוע הלבן. אנשים אמרו שמי שעונד אותו מוכר מוגן כעובד חיוני. תמיד נדרשו עובדים.

בספטמבר נתלו כרזות. על כל היהודים להתרכז בגטו. וולנקה, פוטוק גורני ומיקיוויצה* הוכרזו כחלק מהגטו הזה. יכולנו להשאיר בבתינו שוולנקה, אולם מאות משפחות מחלקים אחרים של העיר, הגיעו עם כלי המיטה שלהם וכמה חפצים אחרים וחיששו מקום מגורים. בכל יום שמענו יריות אקדח. בזמן המעבר, היו הגרמנים והאוקראינים גוררים את הזקנים והחולים אל יערות ברוניצה, טוסטנוביץ ומרזניצה** ויורים בהם שם. אלה ששרדו את 'המעבר', הצטרפו לבתים המטים לנפול של קרוביהם או חבריהם. הגטו לא היה סגור לגמרי. הדבר לא היה אפשרי, בגלל בארות הנפט שהיו פזורות בכל העיר. זה לא היה קשה מאוד להתגנב לחלקים אחרים של העיר או לחקלאים בכפרים כדי לחפש מזון. אולם אלה שעזבו את הגטו למרות החרם, הסתכנו תמיד בירייה מיידית על ידי אחד השומרים.

נובמבר 1941 — האקציה הראשונה

הדוד ישראל שמע שהוטל על היודנראט להרכיב רשימה של 700 חולים ונכים. משמעות הדבר – סכנה! אקציה, היתה מילה חדשה שהבעיתה אותנו.

היה זה בליל ה-27 בנובמבר כאשר הגרמנים הגיעו במדים שחורים, כשהם מלווים במליציה אוקראינית. הם הקיפו את החצרות וגררו באופן אקראי זקנים וחולים ממיטותיהם ומבתיהם ואסרו אותם בבסיס משטרה. התגנבנו אל מקום המחבוא שלנו במהירות ובשקט

* Wolanka, Potok Gorny and Mickiewicz – כפרים שצורפו לעיר בוריסלב הפכו לשכונות/אזורים בה.

** Bronica, Tustanovice and Mraznica – יערות הסוככים את בוריסלב.

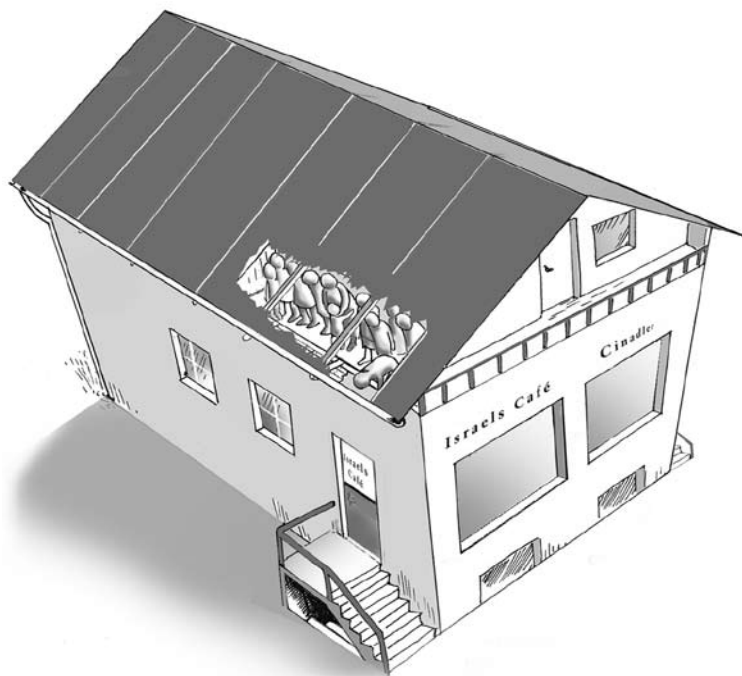
האפשריים וסגרנו את הפתח מאחורינו. עמדנו שם, חמישה עשר איש, מצטופפים יחד ובקושי מעזים לנשום. זוסייה כרעה על הרצפה להניק את הקטן, כדי שיהיה בשקט.

למחרת, הגרמנים חיפשו בכל הבית שלנו. הם רמסו ברגליהם גם את מדרגות עליית הגג והשתוללו ממש לידינו, בחדרים של הלבנברגים. יכולנו להתגלות בכל רגע. הלילה השני ירד. נעשה כבר קר, למרות הימים החמים. למחרת בבוקר שמענו יריות אקדח שנמשכו שעות. חשדנו שיורים באסירים ליד בורות הנפט וביערות.

בבוקר, הילדים הפולנים והאוקראינים רצו ליד הבית שלנו בדרכם לבית הספר כאילו דבר לא קרה. אמא לקחה את ידי. היא ליטפה את לוסייה, שבכתה. מאמוש התפללה. נפלתי לתוך מצב של חצי הכרה, כאשר היה זה תורי להשתרע. כששכבתי על הרצפה יכולתי להציץ דרך חור קטן בגג. ראיתי את הסמטה שלנו עם הבית של סבתא פסילה וחלק קטן מרחוב זילינסקייגו.

במשך שלושה ימים שמענו את צעקות הגרמנים ועוזריהם האוקראינים, את נהמות הכלבים ואת צרחות היהודים. אחר כך שכנו הרעש ברחובות והיריות ליד בארות הנפט. האקציה נגמרה, ואנחנו היינו עדיין בחיים.

ברגליים רועדות ירדתי במורד מדרגות עליות הגג. נתמכתי במעקה העץ עם שתי ידי. בדקנו מה שלום סבתא פסילה. איך היא הצליחה לשרוד את הפעם ההיא? אינני יודע עד היום.

המסתור בעליית הגג שברח' זיילינסקייגו מס' 19. שרטוט: ג'וליה דריננברג.

רק מספר תמונות נעלמו מהדירה. ברור היה שהם חיפשו תכשיטים וחפצי ערך. אבל איך שהחדרים נראו! כל המגירות היו זרוקות על הרצפה ותוכנן מפוזר מסביב לחדר, ליד המצעים ומפות השולחן הקרועים והמלוכלכים. הם הרסו כל דבר שהם לא יכלו לקחת איתם. בשפתיים קפוצות, בדממה, אספה אמא את כל מה שניתן עדיין לעשות בו שימוש או לתקן.

מצאתי את ילקוט בית הספר שלי. מגפיים מלוכלכים השאירו סימנים על הספרים והמחברות. כתבתי על ספר המתמטיקה חיים סגל בדיו כחול, בכתב היד היפה ביותר שיכולתי. הרמתי את חפצי בית הספר שלי וזרקתי אותם לתוך תנור המטבח. כ-2000 איש נורו למוות בבאר פילסודסקי* במהלך המבצע.

לאחר האקציה, היה על נערות בגילה של לוסיה ומעלה להצטרף לקבוצות העבודה בכפייה ולהתייצב בחצר היודנראט בבקרים. לוסיה, שרחציה ובנות לבנברג עבדו שתיים עשרה שעות בכל יום, לרבות שבת וראשון. הן קיבלו כיכר לחם בשבוע כ'שכר' לעבודתן. זה היה עינוי עבור לוסיה, שנאלצה לעבוד עבודה פיזית בפעם הראשונה בחייה. ידיה דיממו והתמלאו יבלות. היא עבדה בגדוד העבודה שהוצב לחפור תעלות עבור תאגיד הנפט בסקידן.** כאשר שבה הביתה, היתה בוכה מאפיסת כוחות וכאב. אמי בכתה איתה, מרחח לה משחה על ידיה ושפשפה את גבה הכואב.

"את תתרגלי לזה. תחזיקי מעמד! אלה שזקוקים להם ושיש להם עבודה מוגנים! ואת מקבלת לחם. אנחנו זקוקים לו!"

בדרך כלשהי היא הצליחה תמיד לנקות את מכנסי העבודה הארוכים ואת המגפיים של לוסיה עד יום המחרת.

אחותי למדה מהר מאוד שלעולם אסור לה להראות חולשה בזמן העבודה. העובדים הוכו בכוונה וכל מי שעמד לרגע בזמן העבודה כדי למתוח את הגב, קיבל הצלפה.

נשים נגררו מהשורות ונאנסו. שנינו כבר ידענו על עובדות החיים ועל מיניות וידענו מה המשמעות של אישה הנלקחת בכוח. לוסיה היתה מרימה למעלה בסיכות את צמותיה וחבשה כובע של גברים, המשוך מטה ומכסה את פניה. לא פעם היא חשה מעולפת מרעב במהלך עבודת הפרך. היא תמיד היתה אכלנית טובה ולכן, סבלה יותר ממני. אני יצרתי לי הרגל של שתיית מים בלגימות קטנות כדי להרגיע את הבטן, אם הייתי רעב מאוד.

*Pilsudsky

**Beskiden

יישוב מחדש ('RESETTLEMENTS')

כרזות גדולות הודיעו כי היהודים עומדים לעבור לגור במקום אחר. חלק מהאנשים אפילו האמינו למה שהם קראו. אוקראינים ופולנים יוצאו להורג אם יחביאו יהודים. ידענו מה היתה המשמעות האמיתית של "יישוב מחדש". על היהודים לעלות על משאיות, תוך אמונה שהם עומדים לקבל בתים חדשים במקום כלשהו במזרח, אבל הם עומדים להיהרג שם.

כאשר לא עסקנו בהשגת תפוחי אדמה או מעט גריסים, עסקנו בתכנון הבריחה או מציאת מקומות טובים להתחבא בהם. למעשה, כמה אוקראינים ופולנים החביאו יהודים – בתמורה לכסף. אנשים נואשים נתנו את תינוקותיהם למשפחות נוצריות בעבור כסף, רק שיעידו שהתינוקות הללו שלהם. לנו לא נותר עוד כסף והדירה שלנו התרוקנה כמעט לגמרי. הסדנה של אבא נפרצה מזמן ומכונת התפירה וכלי העבודה שלו נעלמו.

חורף 1941 הגיע, הקור התיישב בין הקירות. עצי ההסקה נגמרו. שרפנו פאראפין מוצק שהדוד ישראל השיג מבורות נפט נטושים כדי לבשל את מעט תפוחי האדמה שהיו לנו. אבל עדיין היינו בחיים.

3000 מתוך 14,000 היהודים של בוריסלב כבר נרצחו בשלב זה.

ינואר 1942 היה קר מאוד. היו לי אבעבועות קור במצב קשה. כעת, היו הנעליים שלי קטנות מדי עבורי. היה לנו עדיין זוג נעליים ישנות שהיו שייכות לאבי, אז התאמתי לי אותן על ידי תחיבת נייר עיתון אל חרטומיהן.

כרזות חדשות נתלו על הקירות והורו לנו למסור את כל הפרוות ובגדי החורף כדי להמנע מגזר דין מוות. חלק מחברי היודנראט נלקחו כבני ערובה על ידי האס.אס. כדי לאכוף את הגזרה. גברים קראו בזמן ההרס:

"אקציה! הם יבואו לכדוק! אל תסתירו דבר; לא תוכלו ללבוש דבר בחוץ מבלי שיירו בכם!"

אנחנו צייטנו. מאמוש הוציאה מעילים חמים, מכנסיים וכפפות מן הארון. הפרווה היפה שלה הונחה בראש הערימה. אנשי המשטרה היהודית לקחו אפילו את מגלשי הסקי שלנו ואת המזחלת שלי. הדוד ישראל ידע שהגרמנים עוכבו קרוב למוסקבה במצעד הניצחון שלהם נגד הסובייטים. בודאי היו חסרים להם בגדים חמים. דמיינתי את החיילים הגרמנים הופכים לקרח והדמיון שימח אותי.

מאות יהודים הוכו למוות או נורו במהלך ה־*Pelz Aktion*, אקציית הפרוות. יחד עם הדוד ישראל הדודה רחציה, בדקנו בחרדה מה עלה בגורלה של משפחתו של הדוד אהרון, חיים גרטנברג, שיינדל וילדם. דבר לא אונה להם במהלך האקציה הזאת.

הדוד לייזר צינצלר (ארכיון התמונות של חיים סגל)

אחר צהריים אחד בפברואר הגיעה הדודה זוסיה לבקר את אמי במטבח. היא הרדימה את התינוק. הדוד לייזר רצה להישאר איתו עד שתחזור. כאשר היא סגרה את דלת הכניסה, קירבה אמי את אצבעה לשפתיה והקשיבה:

"ששש!"

קול הרקיעות המהירות של הפרסות וצהלות סוסי האוקראינים מטילי האימה נשמעו מתקרבים מבחוץ. נחפזנו לעלות במדרגות לעליית הגג. אמא משכה את הדודה זוסיה איתה:

"בואי איתי! לייזר יגיע אחרינו! בטוח!"

הדוד לייזר לא הספיק. שמענו רעש וצרחות איומות מלמטה. החזקנו בדודה זוסיה,

היא התעלפה. עגלת הסוסים הסתלקה משם במהירות. צרחותיו של הדוד לייזר נעשו חלשות יותר. חיים הקטן בן השמונה חודשים נהרג במקום. אולי הוא התעורר והחל לבכות. הדוד לייזר הוכה ועונה לפני שהם קשרו אותו לעגלה עם חבל ארוך, בעודו בחיים, וגררו אותו לאורך העיר. הם התיירו אותו ליד הכניסה לבית הקברות היהודי והותירו אותו שרוע שם כמו כלב.

הדודה זוסיה התמוטטה. במשך ימים היא שכבה על אחת המיטות בבית באפטיה מוחלטת. אמי טיפלה בה כל הזמן. לא היתה נחמה. או אולי כן היתה, בכל זאת? איך ייתכן שהמחשבה שכולנו ניהרג, בלי יוצא מן הכלל, שאיש לא ישרוד, היתה מחשבה מנחמת? יום אחד היא קמה. היא נשארה איתנו. מאז אותו יום לא הניחה את כף רגלה בדירתם.

טיפוס

החורף החל. קפאנו בתוך הבית. הרעב והכינים השתלטו על מחשבותינו. המוות ליווה אותנו בכל יום. המתים שכבו ברחובות – מורעבים, שחוטים וחולים. היינו מופתעים מכל יום שהצלחנו לשרוד. מדי פעם לוסיה הביאה מעט מהלחם השחור והדביק. היו לנו עדיין כמה חפצים בדירה, אותם יכולנו להציע לאיכרים בתמורה למזון. אז שמענו על המקרים הראשונים של טיפוס הבטן בגטו. עד למרץ, התפשטה המחלה והפכה למגיפה. ללא תרופות, הרופאים היהודים היו חסרי אונים. הם ייעצו להרתיח את המים ולרחוץ את הידיים לעיתים קרובות. כמה אנשים כתבו 'טיפוס' באותיות לבנות על דלת הכניסה לביתם וקיוו להרחיק באופן הזה את יחידות המרצחים.

בוקר קר אחד, כאשר אמי העירה את לוסיה לעבודה, התעוררתי עם עווית. התיישבתי במיטה. חשתי סחרחורת וכאשר הלכתי לשירותים, הרגשתי את הרגליים שלי חלשות ורכות. ראשי כאב. מיהרתי לחזור למיטה. מאוחר יותר התעוררתי נוטף זיעה. חשתי את ידה של אמי על מצחי.

"יש לו חום גבוה."

היא נתנה לי משהו לשתות והניחה רטיות רטובות וקרירות מסביב לרגלי. בטני כאבה. חליתי בטיפוס. אין לי זכרונות בהירים מהזמן הזה. אני זוכר רק חלומות איומים ותמונות שרדפו אותי. כאב ושלשול החזירו אותי למציאות שוב ושוב.

"קדימה אימק, שתה. רק כמה לגימות קטנות. אתה חייב להבריא."

שמעתי את מאמוש ואת הדודה זוסיה בוכות כאשר הלכישו אותי בחולצה יבשה.

"כמה הוא חלש. הוא לא יכול אפילו להרים את זרועותיו."

כמה זמן שכבתי כך? ארבעה שבועות? שמונה שבועות? אינני יודע. בוקר אחד, יכולתי להרגיש את הקור על לחיי. הראש והגפיים לא כאבו לי עוד. הבטתי סביבי. אמי נרדמה

על מיטתי, מותשת לחלוטין. כמה חיוורת היא היתה. היו לה עיגולים שחורים מתחת לעיניה. היא חשה בתוזה והתעוררה.

“אימק?”

חייכתי אליה.

מאות מתו מטיפוס באותו החורף. אני שרדתי בגלל הטיפול המסור של אמי. לקח לי מעט זמן לצבור כוח על מנת ללמוד שוב ללכת. אבל אמי היתה מאושרת וחיפשה מזון עבורי ללא לאות. כאשר לוסיה חזרה הביתה מהעבודה באותו יום, היא מצאה אותי יושב במיטה. היתה זאת הפעם הראשונה שהיא צחקה מזה יובלות.

האקציה השניה

באופן פלאי, עם ההחלמה מהמחלה והכוחות ששבו אלי, נעלמה מתוכי תחושת הפחד המשתק. לא שהשליתי את עצמי שלא ארצח גם אני. לא! אבל לא רציתי לחכות ליום שבו זה יקרה פתאום, כשאני פאסיבי וחלש מרב פחד. לאט ובהדרגה צברתי אומץ לעזוב את הבית בשעת הדמדומים. היכן יכולתי להשיג משהו לאכול? איכר אחד הגיע באביב. היו לו סלקים ותפוחי אדמה מהשנה שעברה עמוסים על עגלתו. מה יכולתי להציע לו? הוא הצביע עם הבוהן העבה שלו על גג ביתה של סבתא פסילה. אז טיפסתי לשם דרך חלון עליית הגג של בית השכנים שלנו עם זוג צבתות חלודות. משכתי והברגתי החוצה את יריעות הפח והנחתי להם ליפול אל הרחוב שלמטה. אני עדיין זוכר את מראהו של האיכר נוסע משם שבע רצון, עם יריעות הפח קשורות בחבל לעגלתו. קיבלנו שמונה תפוחי אדמה עבור גג שלם – שניים לכל אחד מאיתנו.

היה זה במרץ 1942 כאשר שמענו לראשונה על בלז'ץ (Belzec). לשם נסעו כל הרכבות ממחוז דרוהוביץ, כדי 'להתיישב מחדש'. אחד מעובדי המסילה ואנשים מהעיירה השכנה רווה-רוסקה (Rawa-Ruska) דיווחו כי אנשים נחנקו שם בגז – מאות בעת ובעונה אחת. העובדה שמעולם לא שמענו דבר מהאנשים שגורשו לשם, הובילה אותנו לצפות לגרוע מכל.

בדרך כלשהי, היודנראט שמעו על התכניות החדשות של הגרמנים. העובדים המנוסים ובעלי היכולת לעבוד שוכנו בנפרד מאלה שלא היו מסוגלים לעבוד בגטו. יהודי בוריסלב נהרו ללשכת התעסוקה. כולם ניסו לקבל תג עובד עם האות A כדי להציל את עצמם מגירוש. בה בעת הקימו היודנראט בתי מלאכה משלהם על מנת ליצור מקומות עבודה נוספים. שם קיבלו היהודים רק מעט כסף בתמורה לעבודתם, אך לא מזון. מאוחר יותר הם קיבלו 200 גרם של לחם ליום, כמו הקצבת הלחם של עובדי הנפט.

חיים גרטנברג (ארכיון התמונות של חיים סגל)

ב־14 במרץ נצפו מספר משאיות חשודות מחוץ לעיר. השמועות פשטו בגטו כמו אש בשדה קוצים: אקציה! שוב עמדנו כפופים בחדרה במקום המסתור שלנו. שמעתי את הכלבים. דמיינתי כיצד הפתח של המחבוא נקרע לרווחה. רעדתי בכל גופי. לא יעבור עוד זמן רב עד שנתגלה. אמי השתגעה מדאגה ללוסיה, שכבר יצאה לעבודה עם בנות לבנברג.

"אלוהים אדירים, הגן עליהן."

בנו הקטן של הדוד ישראל, חיים, קפא ורעד. הוא עדיין לבש פיג'מה. חיוור וקרוע עיניים הוא נצמד לאמו.

הם הגיעו לאחר שכל העובדים עזבו ומשפחותיהם נשארו בבתים לבדן: אנשי האס.אס. במדים שחורים, המיליציה האוקראינית, הכלבים. גם חיים גרטנברג הלך לעבודה באותו יום. הוא מיהר הביתה מלא פחד בערב. שיינדל והתינוק נעלמו. הם נלקחו לבלזק יחד עם 1000 יהודים נוספים מבוריסלב. חיים כמעט איבד את שפיותו מרב כאב וצער. אבל כנגד כל הסיכויים, הוא המשיך לקוות שיום אחד הוא יראה את אשתו ואת בנו שוב.

אחרי האקציה, בהינו אל מחוץ לחלון וחיכינו. לוסיה לא שבה עדיין. היה כבר חשוך. ניסיתי לא לחשוב. מאמוש התהלכה מצד לצד בחדר, מאזינה לכל צליל שהגיע מבחוץ. מאוחר מאוד בלילה נפתחה דלת הכניסה ולוסיה נפלה לזרועות אמי.

"יש לך משהו לאכול?"

שוב, נמלטנו בעור שינינו.

סבתא פסילה

כמעט בכל יום התרחשו פוגרומים קטנים. שוב ושוב התחבאנו והמתנו לרגע בו נעלמו קולותיהם של האוקראינים והפולנים. איני זוכר במדויק, אבל היה זה יום חם בקיץ 1942 כאשר שהינו במחבוא. התכופתי על לוחות הרצפה הקשים והצצתי אל הרחוב דרך החור שבגג. אז ראיתי את סבתא פסילה. היא לבשה את השמלה הכהה הארוכה עם הנקודות הלבנות. הבטתי הישר אל הפסוקת של שערה. היא יצאה מביתה, זקופה מאוד, והחזיקה גרזן קטן בשתי ידיה. שוטר אוקראיני הגיע ועמו מריאן, הדייר האוקראיני מביתה של פסילה. הוא הצביע עליה. היא קראה משהו בקול גבוה ומרוגש. אחר כך הבנתי מה היא אמרה:

"אם אחד מכם יעז להתקרב אלי, אהרוג את שניכם על המקום."

השוטר הרים את זרועו, אקדח בידו, וירה פעמיים בראשה. עצמתי את עיני. סבתא פסילה מתה. היינו צריכים לתמוך באמא, היא התפתלה מכאב ללא קול. גופתה של סבתא היתה שרועה שם, באותו המקום, לאורך כל היום. לא ראיתי מי לקח אותה משם. למחרת בבוקר הגופה כבר לא היתה. לאנשי החברה קדישא היו גופות רבות לקבור ורבים מהם היו קורבנות בעצמם. האם גופתה של סבתא פסילה נאספה על ידי המשטרה היהודית? הם נהגו לזרוק את המתים לאיזה בור נפט נטוש. בדמיוני, היה זה דוד ישראל שלקח בחשאי את סבתא וסחב אותה אל בית הקברות היהודי וחפר לה קבר ראוי.

אוגוסט 1942 — האקציה הגדולה

נענו בדירה כמו צללים, כל הזמן על הקצה. הבטתי בקיר, היכן שהיה הציור הגדול תלוי פעם, היכן שהמחשבות שלי היו נודדות למרחקים. הפסנתר נעלם וכך גם רוב הרהיטים. למי אכפת? הם בכל מקרה היו באים לקחת את כל מה שנותר ומעלימים אותו. כל מה שהעסיק אותנו היה חיינו וקיבותינו. ישראל הגיע ערב אחד:

"אקציה! התחבאו, הגיעו המון משאיות העירה!"

שמענו את המשאיות מגיעות בשעות הבוקר המוקדמות של ה-6 באוגוסט. וולנקה

היתה מוקפת וכל הבתים בה תחת חיפוש. יהודים רבים הוזהרו מראש, כמונו, וברחו אל היערות בלילה או הסתתרו במקומות המחבוא שלהם מאחורי הקירות הכפולים, בארובות או בתעלות הביוב. הרודפים מצאו את הדירות הנטושות שלהם.

הצרחות, המרדפים והיריות נמשכו שעות ואז האקציה פסקה לפתע. לא בטחנו בדממה שהשתררה ונשארנו במחבוא. מאוחר בלילה נשמעו יריות אקדח, צרחות ונביחות כלבים, שהגיעו שוב מכל כיוון. ידי, אשר כיסו את אוזני, לא עזרו. כאשר שמעתי את צווחה איומה של אישה, ידעתי שילד נחטף ונרצח. כאשר הגרמנים צעקו, הם רדפו אחרי יהודי נמלט. שתיים-שלוש יריות קצרות סיימו בדרך כלל את המרדף. לאחר שלושה ימים השתרר שקט. העזנו לעזוב את המסתור רק למחרת בערב, נוקשים מרוב פחד. שרדנו.

הרודד ישראל הבין מהיודנראט, שעם האקציה הזאת החל חיסול הגטו. הגרמנים ועוזריהם מהמליציה האוקראינית ירו על המקום בילדים קטנים, בזקנים ובחולים. הם אסרו מאות יהודים בבית הקולנוע גרזינה *Grazyna*. בתוך מספר שעות עלה בית הקולנוע על גדותיו. האסירים האחרים הושמו במחסנים ליד תחנת הרכבת ובמשרדים לשעבר של המפלגה הסוציאליסטית. שוטרים הוציאו את ילדי בית היתומים היהודי ממיטותיהם. הקטנים שבהם נהרגו מיד. הם זרקו אותם מהחלונות. הילדים הגדולים יותר נאספו בתחנה, לובשים עדיין את הפיג'מות שלהם. שם הם הועמסו על קרונות הרכבת ביחד עם יהודים אחרים. אפילו חלק מעובדי חברת הנפט היו שם. המנהל הגרמני של חברת הנפט, בייץ (Beitz), מיהר אל התחנה והצליח להוריד כמאה איש מהרכבת – אפילו נשים וכמה ילדים. 5000 היו על הרכבת לבלוזן. קבוצה קטנה של גברים הופרדו מהם והובאו למחנה הכפייה ינובסקה שליד למברג.

הרודד אהרון היה עד ראייה למקרה אכזרי. מעולם קודם לכן לא ראיתיו כל כך חיוור וטרוד כפי שהיה כאשר סיפור לנו את מה שראה יום לאחר האקציה הזאת. קודם לכן, התחבאו חיה והילדים בעליית הגג של ביתם. אהרון עבד מול בסיס המשטרה המיוחדת, כרפד בחברת ברנשטיין ומויאק. מנהל העבודה, שהיה זקוק לו, החביא את אהרון מתחת לגג המוסך. הוא יכול היה לצפות על הרחוב ממעלה מחבואו. ממש מול עיניו עמד גרמני עם מונקול, שהיה כפי הנראה האחראי על האקציה. הבית הסמוך למוסך היה שייך למשפחה יהודית שניהלה עסק קטן של הובלות. אהרון ראה לפתע את בתם בת החמש רצה החוצה אל הרחוב. אישה פולניה הצביעה על הילדה וצעקה 'יהודיה'. הגרמני תפס את הילדה ברגלה וריסק את ראשה בקיר הלבנים. לאחר מכן זרק אותה לתוך המשאית.

'טיהורים'

עמדנו על המשמר. מאחר והוכרזו הטרנספר, או 'יישוב מחדש' (resettlement), ניסה כל מי שהיה כשיר לעבודה בכל דרך, להשיג את ה-'A-card'. הדוד ישראל היה בר מזל. הוא ענד עתה תג נוסף, עגול וגדול ועשוי פח, עליו נכתב: *Altsofferfassung* – איסוף בגדים ישנים וחומרי גלם. הגרמנים כינו את התג הזה Dogtag.

איסוף ה-*Altstoff*, היה עבודה מלוכלכת שבוצעה רק על ידי יהודים. לאחר האקציות, היה על הדוד ישראל להכנס לבתים הריקים של הנרצחים ולחפש אחר בגדים ובדים שהגרמנים יכלו עדיין לעשות בהם שימוש. אוספי *Altstoff* ובני משפחותיהם היו מוגנים מפני טרנספר בפקודת מפקדת המחוז. הוא הורשה אפילו לנוע בחופשיות לתוך ומחוץ לגטו. בזמן שעשה זאת, הוא ניצל כל הזדמנות לארגן משהו לאכול. לישראל, כבעלים לשעבר של פונדק פופולארי, היו מכרים רבים בין הפולנים והאוקראינים והוא ידע במי לבטוח וממי לבקש עזרה.

הדוד ישראל שוארץ עם תג הפח של ה-*Altsofferfassung*.
(ארכיון התמונות של חיים סגל)

לוסיה ענדה את סרט הזרוע עם האות 'A'. ראינו אותה רק לזמנים קצובים. מיד לאחר שהגיעה הביתה ואכלה דבר מה היתה נרדמת, מותשת. העבודה בחברת הנפט לפחות סיפקה לה הגנה, כך חשבה, אפילו אם מדובר היה בחפירת תעלות.

שמועה פשטה שהמנהל בייץ עומד להעסיק מחדש בתחילת פברואר עובדים יהודים מיומנים אשר פוטרו. הוא היה ידידותי מאוד כלפיהם ותמך במשפחותיהם במתן מזון. אולם במהלך פשיטה באוקטובר 1942, גם עובדים מחברת הנפט נאסרו וננעלו בקרונות הרכבת שבתחנה. המנהל בייץ הצליח שוב לשחרר חלק מהעובדים בתואנה שהם נמנים על עובדיו המיומנים ביותר. כמה מאותם 'עובדים מיומנים' היו ספרים, גננים, עקרות בית ואפילו ילדים.

לאחר האקציה הזאת רחפתי את עצמי אל מחוץ למחבוא והשתרכתי במורד מדרגות עליית הגג עם אמי. מה זה היה? אדם הטלטל לכיווני בחשיכה מחוץ לדלת הכניסה. היה זה הדוד אהרון. הוא החזיק את מפתן הדלת. הוא נעץ בי מבט בעיניים אדומות, פראי וכועס:

"מה? אתה עדיין חי?"

נבהלתי. לא הבנתי. מדוע הוא רצה שאמות? אז גילינו: חיה והילדים מתו. הדוד אהרון התחבא במקום עבודתו במהלך האקציה. הוא ידע שמשפחתו מתחבאת מתחת לגג. רחציה לא הלכה לעבודה באותו היום. היא זחלה אל המחבוא ביחד עם אמה וילדיהם הצעירים. שכנה פולניה הגיעה לבדוק את דירתו של אהרון, אולי יהיה בה משהו שתוכל לגנוב. לפתע היא שמעה רעש והתמלאה חשדות. היא מיהרה להוביל את ה-Schutzpolizei (המשטרה הגרמנית, שכונתה Shupo) לתוך הבית. הם הגיעו מיד, קרעו ופתחו את גג הפח וגררו את הדודה חיה, את רחציה, את חברי הטוב כיות מונדק ואת בומק הקטן אל מחוץ למחבוא. מאוחר יותר סיפר נהג משאית פולני מחברת ברנשטיין ומויאק לדוד אהרון שהטילו עליו להעביר את היהודים לתחנת הרכבת ושחיה והילדים היו גם בין היהודים במשאיתו.

אמא התחננה אליו בדמעות להיכנס אל הבית שלנו, אבל הוא הסתובב ונעלם לתוך החשיכה.

אהרון לא היה היחיד ששוטט חסר שקט באותו לילה. בביתו הנטוש וההרוס הוא פגש את לולה פרייגנהיים, בת דודתה של חיה, כשהיא בוכה ורועדת. אמא וכל אחיה נהרגו. באותו הרגע, כאשר הם חולקים את הצער ותומכים זה בזו, החליטו אהרון ולולה להישאר יחד.

נמנעתי מהדוד אהרון למשך תקופה ארוכה. המחשבה על כך שאני שרדתי ומשפחתו של אהרון, בעיקר חברי האהוב מונדק, לא הצליחו בכך, יצרה גוש גדול בגרוני. לא יכולתי לשכוח את פניו ומילותיו: מה? אתה עדיין חי?

האקציה הארוכה

שקלנו ודנו – האם ניתן לסמוך על המחבוא שלנו? האם עלינו לעשות כפי שעשו אחרים ולהמלט אל היערות? אבל החורף עמד להגיע. האם היה לנו סיכוי להכנס למחנה הכפייה במרזניצה? המשפחות של עובדי המנהלה התגוררו שם במה שנקרא 'הבית הלבן' ** וזכו להגנה אישית של המנהל בייץ. יהודים אחרים שעבדו בתעשיית הנשק, *** עברו למחנה עבודה בכוריסלב יחד עם נשותיהם וילדיהם והתגוררו בבניינים הגדולים של המפעל לשעבר 'לימנובה'. **** אך האם הם היו באמת בטוחים שם?

בתחילת נובמבר קיבלו עובדי תעשיית הנפט תגים חדשים עם האות 'R' עליהם, שמשמעותה *Rustungindustrie* (תעשיית הנשק). כל מי שיכול היה לעבוד ניסה לעשות הכל כדי להשיג את התג הזה, מפני שכל הסימנים העידו על הגירוש הקרב ובא של כל היהודים מחוסרי העבודה.

היה זה ב-7 בנובמבר 1942. לוסיה עזבה מוקדם לעבודתה, כמו בכל בוקר. זמן קצר לאחר מכן החלה האקציה. רצנו בחיפזון במעלה המדרגות. לא האמנתי שנצליח לא להתגלות עוד זמן רב. אבל איזו ברירה היתה לנו? הדוד ישראל היה למטה בדירתו עם רחציה וחיים. לא היתה להם סיבה לפחד בגלל כרטיס הזיהוי שלו כ-*Altsofferfassung*. הלבנברגים כולם לא היו. הם היו מחויבים לעבודתם. היינו רק שלושה מכונסים במחבוא: אמא, הדודה זוסיה ואני. המולה החלה בחוץ. כלי רכב נסעו במהירות במורד זיילנסקייגו, כוחות המשטרה המאורגנת ה-*Reiterzug* וה-*Schupo* הגיעו. אפילו מתחת לגג יכולנו לשמוע את הכלבים המתנשפים, שועטים בעקבות בעליהם, את הצעקות והצרחות, כאשר יהודי ניסה להמלט, את היריות. ניתן היה להבחין מיד שהאקציה הזאת חמורה במיוחד ויותר אנשים בתפקיד לקחו בה חלק. שמענו רעש למטה, מכיוון דירתו של הדוד ישראל:

"החוצה, החוצה, החוצה! יותר מהר! יותר מהר! קדימה תזדרזו חזירים!"

בקושי הצלחתי לנשום מרב פחד. הדוד ישראל, הדוד רחציה וחיים הקטן – הם לקחו אותם! איש לא חיפש בבית שלנו לאחר מכן. התקפלנו שם, בתוך החור שלנו, משותקים מפחד ומכאב. לוסיה לא חזרה באותו הערב. היא לא הגיעה גם ביום המחרת וגם לא בערבים שאחריו. האקציה המשיכה.

"מה קרה ללוסיה? האם היא מתחבאת? אלוהים, אם הם לקחו אפילו את ישראל!"

האם הם הורגים גם את העובדים עכשיו?"

בכל יום, לרוב לפני הזריחה, קרוב או רחוק יותר, שמענו את רעש הרודפים. כמה

* Mraznica.

** Bialy Dom – ("ל להיות מעין פסיק שחוצה את האות I, נועה).

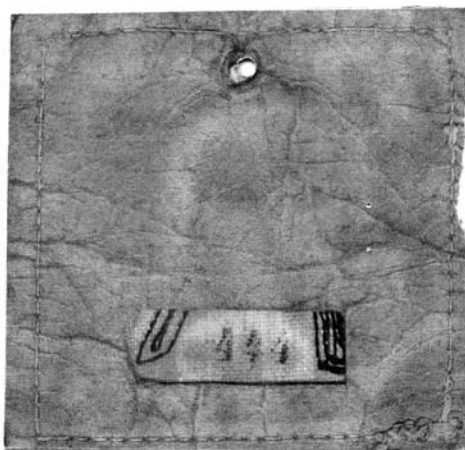
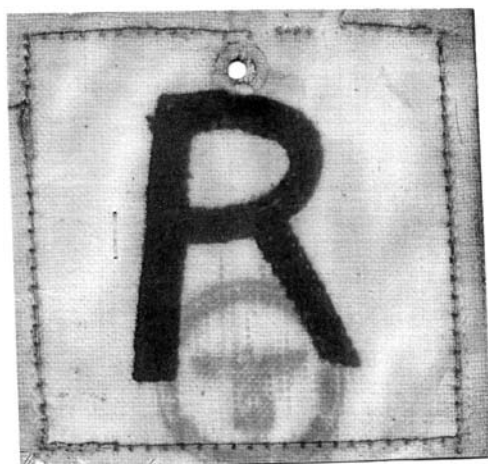
*** יהודים אלה כונו *rustungsjuden*.

**** Limanowa.

ימים שהינו כאן? כבר שכחתי. נשענו קודרים זה על זה. הרעב היה בלתי נסבל. חיסלנו את אספקת החירום כבר מזמן. גפינו כאבו וקפאנו. איש לא דיבר עוד. גם אספקת המים נגמרה. מאמוש התגנבה למטה כדי להביא מעט מים ואני התחננתי:

"השארי כאן. בבקשה, תני לי ללכת!"

אך היא מעולם לא נתנה לי לעזוב את המחבוא.

הצד הקדמי והצד האחורי של תג ה-R של גוסטק הלפרן (צילום: גוסטק הלפרן)

לבסוף, התעוררתי עם עווית. היה אור בחוץ, והדוד ישראל היה שם. האם אני חולם? הוא נראה כמו איש זקן עם לחיים חלולות, שיער סתור, זקן מדובלל ועיניים קודחות, חסרות מנוחה. לא. זה לא היה חלום. הוא הביא לנו מים בידיים רועדות.

"הם נתנו לי לצאת משם בגלל שיש לי תג. הם אוספים אנשים בבית הקולנוע – בקולוסאום. עוד ועד בכל יום. כבר כמה מאות אנשים. רחציה נמצאת שם עם אימק. רציתי לברוח. אני מוכרח איכשהו להוציא אותם משם! מחר אני עובד בסביבה. לוסיה? כן, לוסיה, ראיתי גם אותה. היא נמצאת עם רחציה. הם לקחו אותה ישר מהעבודה. חיים גרטנברג נמצא גם הוא בבית הקולנוע. שומרים עליהם שוטרים גרמנים והמשטרה היהודית. אני... אני אשחר אותם – איכשהו. לוסיה נשברה, היא בוכה. היא אמרה לי שהיא יכלה לצאת שוב מיד. הנק ארט*, אחד מהשוטרים היהודים... הוא... רצה לשכב איתה. הוא הבטיח שהוא ישחרר אותה. אבל לוסיה לא רצתה. אז הוא ניסה לאנוס אותה. היא צרחה ונלחמה בו. היא שרטה את כל פניו. לא, הוא לא אנס אותה. המנוול, אני אהרוג אותו!"

אחותי לוסיה בגיל 14 לערך (ארכיון התמונות של חיים סגל)

לעולם לא אשכח את הזמן הארוך ששהינו במחבוא. הרעב, הצמא והפחד להתגלות התחלפו בדאגה ללוסיה, רחציה וחיים הקטן. האם הדוד ישראל יבוא לראות אותנו הלילה? מה הוא יספר לנו? אמא התפללה לשלומה של לוסיה. התפללתי איתה, אבל ידעתי שהאלוהים הזה לא שמע אותנו. האם הוא נענה לאינספור תפילותיהם של היהודים עד עתה? הציפייה חסרת המעש היתה בלתי נסבלת עבורי. זה היה חסר סיכוי. הדוד ישראל לא יכול היה להגיע לשומרים בבית הקולנוע מבלי לסכן את עצמו. לא נותר לנו דבר שיכול לשמש אותנו כדי לשחד את אנשי המשטרה היהודית. כל הבית שלנו התרוקן, מלבד תנור המטבח וכמה פריטי ריהוט שהושחתו. הדוד ישראל חזר מהיודנראט. כמו קרובים אחרים של האסירים בבית הקולנוע, הוא לא הצליח להשיג דבר.

"זה גיהנום. הם נעלו את השירותים, אנשים יושבים בתוך הצואה והשתן והקיא שלהם. הריח נורא. אנשים יריים שוכבים ביניהם במשך שבועות ולא מוצאים החוצה. חלק מהאנשים יוצאים מדעתם. אנשים מתאבדים. הורים חונקים את התינוקות שלהם; הם לא יכולים לעמוד בסבל שלהם עוד."

רק מקץ ארבעה שבועות החלו הגרמנים להעלות את היהודים מבית הקולנוע על המשאיות. הדוד ישראל, שעבד בסביבה, נאלץ לצפות חסר אונים כיצד האסירים נאספים בחוץ. הנק

ארט וידא שלוסיה תהיה בין הראשונים שיילקחו. רחציה היתה איתה, מחזיקה את הילד צמוד אליה. חיים גרטנברג היה גם הוא איתם. הם עזרו זה לזה ולאחרים לעלות על המשאית.

הפחד כבר חילחל: לעולם לא נראה את לוסייה שוב, לא את הרודה רחל, לא את אימק הקטן ולא את חיים גרטנברג.

המשאיות נסעו לבלז'ץ. אמא שלי התמוטטה. היינו הרוסים. לוסייה, אחותי, מתה. היא היתה בסך הכל בת חמש עשרה. עכשיו היתה זאת הרודה זוסיה שתמכה באמי וניחמה אותה:

"עוד מעט הם יהרגו את כולנו בכל מקרה. תראי, היא פשוט הלכה לפנינו. כולנו נלך בדרך הזאת."

בית הקולנוע "קולוסיאום" לשעבר הנו כנסיה כיום (צילום: לב פופל).

אילולא הייתי אני, היתה אמא מאבדת את הרצון לחיות. היא שאבה כוח מהרצון להגן עלי. היא החלה לשכנע את עצמה ואותנו שלא כל היהודים ייהרגו ושאני, בנה היחיד, אשרוד. כאשר שמענו שהגטו עומד להתפרק באופן סופי, היא החלה לתכנן את הבריחה שלנו מכאן, כאילו יצאה מדעתה.

אל מרזניצה

הפתרון הגיע מהר יותר מכפי שדמיינו. בינתיים נרשם הדוד ישראל למחנה הכפייה בבוריסלב וקיבל את כרטיס העובד מציל החיים. העובדים קיבלו מרק ולחם במחנה. הדוד

אהרון ולולה פרייגנהיים הלכו גם הם למחנה. הוא הצהיר עליה כאשתו. במהלך היום הוא עבד עבור בונה ארונות בעיר. דרכו הבנו שיש במחנה גם ילדים. הגיע הזמן שאנסה גם אני להכנס לשם. לא ארשם כעובד, אבל אם הוא יישאל על ידי קצין אס.אס, יציג אותי הדוד אהרון כבנו. המנהל בייץ הבטיח, יחד עם מפקד המחנה הילדברנד (Hildebrand) שבני המשפחה של העובדים יורשו לגור אף הם במחנה. הטיעון שלו היה: אם אב יחשוש לגורלם של אשתו וילדים במהלך עבודתו, הוא לא יעבוד כראוי. היו יהודים שלא היו להם קרובים בין העובדים ושהו במחנה באופן בלתי חוקי. על אמי ועל הדודה זוסיה לנסות ולהסתתר במקום כלשהו בבניינים.

הדרך היחידה בה יכולנו להיכנס למחנה, היתה לחכות לחזרתם של העובדים מעבודתם בערב, ולהצטרף אליהם בחשאי.

הלילה בו עזבנו את הבית היה צונן ובהיר. השעה היתה חמש בבוקר לערך. לבשנו עלינו את כל הבגדים שהיו עדיין ברשותנו. מאמוש וזוסיה עטפו עצמן בשמיכות דקות. רוח קפואה ערבלה את השלג הדק וגרמה לעיני לדמוע. מרזניצה היתה שכונה בדרום-מערב בוריסלב. כמה קל וחסר דאגות היה זה פעם להסתובב ברחובות לכיוון סחורניצה, עטופים במעילי חורף חמים.

ביום ההוא הייתי מורעב לחלוטין וחצי קפוא, כך שהשיפוע המתון היה מדרון תלול עבורי והדרך היתה קשה מאוד. למרות זאת, שמחתי שמהו קורה סוף סוף. לא עוד המתנה חסרת מעש, לקחתי על עצמי את ההובלה ודירבנתי את כולנו לנוע קדימה. שוב ושוב עצרנו, מביטים סביב, חומקים בין הצללים הכהים של הבתים או של הסכרים. מצאנו מקום מסתור לצד הדרך, בחסות סככת עץ. רצינו להמתין שם עד הערב, אז יחזרו העובדים. הצטופפנו יחד והתעטפנו בשמיכות. כך חלף היום ההוא.

הערב החשיך כאשר התגנבנו בחזרה אל הדרך. עד מהרה שמעתי את צעדיו של גרוד העובדים. היו שם כמאה גברים ונשים. לא הבחנו באף שומר! והנה, קבוצת העובדים צועדת כבר ליד. קפצתי ומשכתי את אמי יחד איתי. לבי הלם בחוזקה. באופן אוטומטי נכנסתי לקצב הצעדים של האנשים. ידיים משכו אותי למרכז הקבוצה הצועדת. הבטתי לאחור. מאמוש וזוסיה צעדו בטור מאחורי. מעט לאחר מכן, הוכרחנו בשער לתוך המחנה. הגברים והנשים הסתדרו בשורה בכיכר הגדולה. אסירים אחרים מהבניינים הצטרפו אליהם. המסדר! אסור שאמא וזוסיה יתגלו. כמה נשים רחפו אותן ללא מילים אל קצה הקבוצה. ראיתי אותן נעלמות דרך שער עץ גדול. לבסוף מצאתי את הדוד אהרון בקהל המתגורר. נעמדתי בשקט לצידו. איש מהמשטרה היהודית ספר את השורות. סביר להניח שהיה רגיל לשינויים במספר האסירים. אולי הוא וידא שמדובר באותו מספר בבוקר ובערב? איש לא שם לב אלי או שאל שאלות. אהרון לא הציג אותי כבנו לאיש. זה רק היה מעלה את החשדות.

לאחר המסדר נוצר תור ארוך של אנשים המחכים למרק. הדוד אהרן הצביע על ערימה גדולה של קערות פח. לקחתי אחת ונעמדתי בתור מאחוריו. הבטן שלי קרקרה כאשר הרחתי את המרק. הוא הריח כמו כרוב.

"תאכל לאט!"

אהרון לחש לי. האם הם יגלו שאינני חוקי? האיש שחילק את המרק היה גם הוא אסיר. הוא אפילו לא הביט בי כאשר מילא את קערתי. המרק הזה היה הארוחה החמה הראשונה שלי מזה שבועות – כרוב עם כמה פיסות לפת מבושלים במים מלוחים. היה לי קשה לאכול לאט. באותו הזמן חשבתי גם על אמא וזוסייה. איך יכולתי לאכול כאשר הן לא מקבלות דבר! רציתי לשמור מחצית מהמרק עבורן.

"לאן יכלו מאמושה וזוסייה ללכת?"

אהרון משך בכתפיו בחוסר אונים

"אני לא יודע. תבדוק מסביב. אולי הן מתחבאות מתחת לדרגשים של העובדים. יש גם מקומות מסתור מתחת לגג שוהים בלתי חוקיים הולכים לשם לרוב כאשר הם מתחילים לצוד את האנשים המתחבאים."

מצאתי את הדוד ישראל בקומה הראשונה של אחד הבניינים הגדולים. מיטות העובדים מוקמו שם – דרגשים פשוטים מעץ עם קש, שמיכות או סמרטוטים עליהם. זה לא היה הדוד שלי כפי שהכרתי אותו. הוא נראה אפור ואומלל אבל שמח לראות אותי.

"חפש את איציק קודיץ". שמעתי עליו משהו – לא משהו ספציפי. אומרים שהוא בנה בונקר. אולי הוא יכול לעזור."

האומץ שלי דעך. הייתי ילד קטן. איש לא הודה בפני שהוא יודע על בונקר כלשהו – כך נקראו מקומות המחבוא. אם רק שמועה על כך תגיע לגרמנים, הם יענו מישהו עד שידבר. בעלי הבונקרים לקחו כסף או חפצי ערך בתמורה למקלט שסיפקו. איזו סיבה יש למישהו לקחת את אמי ואת הדודה זוסייה? רציתי לנסות זאת בכל מקרה. איזו ברירה היתה לי? ראיתי את איציק קודיץ בפעם הראשונה באותו הערב. הוא היה מבוגר ממני בשנים עשרה שנים לפחות. לא גבוה במיוחד, אך בנוי היטב. פניו הטובים ועיניו הידידותיות הפיחו בי אומץ.

"האם יש לך מקום מסתור עבור אמי ודודתי? אינני יכול לתת לך דבר בתמורה. אבל אני יכול לארגן אוכל. אני גונב אותו! אני קטן ורזה. אני יכול להשתחל דרך החלונות הקטנים ביותר. אני נראה – אני נראה לך יהודי? לא! יכולתי להיות גם ילד פולני או אוקראיני! אני דובר את שתי השפות וגם גרמנית! ואני זריז. אולי תוכל להשתמש בי!... בבקשה!"

הוא בחן אותי בדממה לזמן קצר. אז אמר:

"אני מבין... אתה חברה/מן... אתה יודע מה אתה רוצה. בסדר. אנחנו שותפים."
הייתי מאושר ונרגש כאילו שזכיתי בלוטו – תחושה ששכחתי כבר מזמן. איציק הזה בטח בי ונתן לי כוחות מחודשים. איציק הציג בפני את הבעלים השני של הבונקר. שמייל רוזנברג*, שמייל האדום. הוא כונה כך בגלל שיערו האדום הבורע. הוא היה בחור מגודל עם פנים מכוסים בנמשים בהירים. דרך הילוכו הזכירה לי הליכת חתול. שמייל לא היסס לרגע לפני שקיבל אותי כשותף חדש.

רק שלושתנו חלקנו את הסוד: לאיציק היה אקדח. העובדה הזאת הפכה אותו לבלתי מנוצח בעיניי. אם כך, היו אנשים שלא נכנעו לגורל ונלחמו בחזרה. התחלתי לפתח תקווה. המלחמה לא תמשך עוד זמן רב. אולי נצליח לשרוד. איציק ושמייל כבר תכננו כיצד ניקח את שתי הנשים לבונקר. אמא שלי והדודה זוסיה היו אמורות לעזוב את המחנה עם קבוצת עובדים למחרת בבוקר ולהסתתר בחוץ.

רצינו שלושתנו לחכות לחושך ולאסוף אותן בערב. כיצד נעזוב את המחנה? בכל פינה מחוץ לגדר המחנה הוצב שומר.

"אני אראה לך משהו. איש במחנה אינו יודע על כך, מלבדי ומלבד שמייל. עכשיו אתה השלישי ואסור שזה ייודע לאף אחד אחר. הבנת?"

מאחורי בקתת בתי השימוש, ליד הגדר, חבוי מתחת לעצים והריסות התגלה בפנינו חור באדמה. מנהרה הובילה אל הצד השני של גדר התיל הגבוהה לתוך שיחים צפופים. זחלנו דרך החור אל מחוץ למחנה. איציק ושמייל דחפו לפניהם צרורות בד קטנים וקשורים עם מזון בתוכם. הלכתי כפוף בין שניהם. איש לא אמר מילה. מצאנו את שתי הנשים במקום בו סיכמנו להפגש.

הבונקר

הדרך לבונקר לא היתה ארוכה מאוד. אבל היה עלינו להזהר שלא ללכת קרוב מדי לבתים ולזכור לעצור מדי פעם. לאחר חצי שעה עמדנו לפני חורבה גדולה ושחורה – הריסות תחנת הכוח המופצצת. מה שנשאר ממנה היה ארוכה גדולה ושחורה אשר בלטה החוצה מתוך ערימת לבני הבטון. גיששתי את דרכי בשקט מאחורי איציק. הוא החל להרים אבנים ואניצי עשב. אחר כך הוא הרים קורה. פתח צר, כ־80X80 ס"מ גודלו, התגלה באדמה. אמא וזוסיה זחלו לתוכו לפנינו. באותו הרגע הן לא ידעו שהפעם הבאה בה יראו שוב את השמים תהיה בעוד יותר משנתיים. החלקנו במורד מנהרה שאורכה היה כעשרה מטרים ונחתנו במרתף בן שישה או שבעה חדרים גדולים, כ־30 מטר רבוע כל אחד. העשן שעלה ממדורה קטנה אבד בתקרה הגבוהה – ארבעה־חמישה מטרים גובהה. בשיכה החלקית

* Shmil Rosenberg.

ששררה שם, יכולתי להבחין באנשים לבושי סחבות, שרועים או עומדים מסביב למדורה, צלליהם נעים חסרי מנוחה על הקירות.

לא יכולתי לזהות איש. איציק ושמיל לחשו להם – "מצטרפים עוד שני פיות אוכלים." כמה מופתע הייתי כאשר מר לבנברג ובנותיו יצאו מפינה חשוכה וקידמו את פניהן של אמה וזוסייה. אשתו נרצחה. הוא נלקח למחבוא הזה בתמורה לטבעת זהב. עברו ימים, שבועות אפילו, עד שהכרתי את כל יושבי הבונקר. השהות מתחת לאדמה הגנה על האנשים מפני הכפור, אולם המקום לא התחמם כראוי בגלל שלא ניתן היה להגדיל את האש. ריח העשן לברו עלול היה לחשוף את המחבוא.

מספר מיכלים של מים הוחבאו מחוץ למתחם. מים זרמו מתוך צינור פגום לא רחוק מהכניסה למנהרה. בכל פעם שהגענו לבונקר, אספנו אותם ונשאנו אותם אל המרתף. איציק ושמיל נהגו להביא גושי נפט ועצי הסקה, כך שהאנשים יכלו לבשל. ללא פתחים, ללא חלונות. האור היחיד במרתף הגיע מנרות ומנורות שמן.

יתכן שאחד מיושבי הבונקר זחל החוצה אל האוויר הפתוח בלילה, אולם אני יודע בביטחון שאמי מעולם לא עזבה את המרתף. במשך כשנתיים וחצי היא חיה שם עם אחותה, כאילו נקברו בעודן בחיים. איש לא יכול היה להתרחץ כראוי. בית השימוש היה חור שאיציק חפר באחד מהחדרים האחוריים, לאחר ששבר את רצפת הבטון. כאשר החור היה מתמלא, היו האנשים מכסים אותו וחופרים חור חדש. שמאטעס, סמרטוטים ישנים, הונחו על הבטון החשוף כמצעים.

כל יושבי הבונקר נאכלו על ידי כינים. הם היו עסוקים במטרד הזה יומם וליל. לא היה להם עיסוק אחר מלבד לשבת, לדבר, לאכול או לשנות משהו ולחכות לנס. אמה היתה מחכה בגעגועים לרגע בו הייתי נכנס עם איציק, כדי להביא מזון וחדשות מהמחנה. כל עיכוב שלי היה עבודה כמו גיהנום.

"מה שלום ישראל? מה עושה אהרון? כבר אין יהודים בגטו? מה קורה בחזית?" אלה היו תמיד השאלות החשובות ביותר. זוסייה ליטפה את ראשי לפני שפנתה להצטרף לאחרים. היא דאגה תמיד לכך שלאמי ולי יהיו כמה דקות לעצמנו. אז היינו יושבים שם, חבוקים על הסמרטוטים שעל הרצפה, לוחשים זה לזו.

כיצד מצא איציק את חדרי המרתף הללו? הוא צווה לנקות את חורבות תחנת הכוח עם קבוצה של עובדים. במהלך עבודתו, הוא מצא פתח באדמה וכיסה אותו שוב בזהירות. הוא שב לשם עם שמיל בלילה, כדי לברוק את הפתח. במשך שבועות הם פינו את האבנים ואת המלט מתוך המנהרה הקבורה, כך שיוכלו להכנס למרתף בקלות. אחר כך הגיעו יושבי הבונקר הראשונים: בתחילה 30 איש הוסתרו בו. בסוף היו 26 או 27 אנשים. אינני זוכר עוד את כל השמות. היתה שם וטקה קלקשטיין (Jetka Kalkstein), האחיינית של איציק. אני זוכר גם את מר גרינברג (Grünberg). כאשר הוא חלה אנושות, הוא גרר את עצמו בחזרה אל המחנה ונורה שם. מלכה, אישה קשישה, נפטרה בבונקר. איציק

ואני חפרנו קבר עבודה באחד מהחדרים החיצוניים. היא קבורה שם עד היום. פגשתי גם את משפחת שטרוק (Storch) ואת שני הבנים שלהם. שני עובדים מהמחנה, שמיל לייב (Zsmil Labe) ומר אוברלנדר (Oberländer) הסתירו את נשותיהם בבונקר. הם תמיד נתנו לאיציק ולשמיל מזון או כסף, אך מעולם לא הגיעו למחבוא בעצמם. אני זוכר היטב גם את הגברת רודרפר (Ruderfar) ואת בתה, סטלה. סטלה היתה מבוגרת ממני בשנתיים. היא היתה דיירת הבונקר היחידה ששרדה את המלחמה.

קושארי (KOSZARY) * 1943

אסירים בקושרי היו עוזבים את המחנה בלילה בדרכים שונות על מנת 'לארגן' מזון ומצרכים אחרים. היה חשוב לדעת היכן נמצאים השומרים באותו רגע. חלק מהאסירים היו קופצים מהחלון ברגע הנכון ונוחתים מאחורי הגדר. אחרים ניסו לשחד את השומרים או חמקו מטור העובדים הצועד לתוך העיר. היה עליהם לשוב אל הקבוצה בזמן בכדי להגיע למסדר.

בלילות הייתי זוחל דרך המנהרה פעמיים או שלוש בשבוע ומתגנב למרתפי האיכרים, למחסניהם ולאסמיהם. גניבת מזון של בעלי חיים לא היתה מסוכנת מדי. בתחילה היה לבי פועם במהירות כאשר הייתי פותח דלת של אסם או מחסן של סלקים בשעת בין הערביים. הייתי מוכן תמיד לברוח במהירות אך עם הזמן זה הפך לשגרה. ידעתי מתי האיכר יושב לאכול ארוחת ערב בביתו. נמנעתי מחצרות ששמרו עליהן כלבים, ומהר מאוד הכרתי את כל האסמים שהיו מרוחקים מעט וללא שמירה. האימה אחזה בי כאשר שמעתי צעקה:

"מנוולים, גנבים! עופו מכאן או שאירה בכם!"

תחושת הניצחון הזאת, כאשר יכולתי להפוך לבלתי נראה וכאשר הייתי חוזר אל המחנה עם תפוחי אדמה או סלק תחת המעיל, או מעט דגנים בכיסי! לא היתה שנייה בה הייתי לא זהיר.

היה ברור לגרמנים שחלק מהיהודים מתגנבים אל מחוץ למחנה כדי להשיג אוכל או סחורות להחלפה. מחוץ למחנה היו **השוּצפּוּלִיצִי** (*shutzpolizei*) – המשטרה המקומית, והמשטרה המאורגנת אחראיות למרדף אחרי היהודים. **השופו** (*The Shupo*)** היתה תחת פיקודו של קפטן וופר (Wüpper), אשר אכזריותו התגלתה במהלך חיסול הגטו. צייד יהודים להוט במיוחד, היה נמץ (Nemez). נמץ! הוא הפיץ פחד ואימה. הוא היה סדיסט שנהנה לענות את קורבנותיו. הוא הופקד על המליציה האוקראינית, שבסיסה הוצב

* קושארי – מחנה עבודה בבוריסלב, אליו הועברו היהודים שנותרו ממחנה דחובצ'רניה.

** קיצור ל-*Shutzpolizei*.

באוליצה פנסקה. לא היה לו כל תפקיד במחנה, אשר היה בפיקוח האס.אס. למרות זאת הוא היה מגיע ל'ביקורים' מדי פעם, מלווה ברועה הגרמני שלו. הוא נשא חרב קצרה בחגורתו. פעם, במהלך מסדר, הוא נעץ מבטים בשורות האסירים ובחר איש זקן עם זקן. עמדנו שם דוממים ורועדים. נמו זעם וקילל:

"יהודי מלוכלך ומסריח שכמותך! לעזאזל! אתה עם הזקן המלוכלך על הפנים שלך!"

הוא שלף את חרבו וחתך את זקנו של האיש ביחד עם עורו. כמה הוא צחק כאשר זרק את הזקן באויר. ואיך אנשי האס.אס. השיכורים שאגו בצחוק והיכו בירכיהם. בתוך ראשי, נגחתי בנמו עם חרבו ישר בצלעות.

פעם אחת עמד קורבן רועד, ממתין לפני שהסתדרנו כולנו בשורה. נמץ צעק לעברו:

"תוריד את המכנסיים שלך. קדימה! קדימה!"

הכלב כבר החל למשוך ברצועתו כמו מטורף. כעת הוא שוחרר, הפיל את האיש ואכל את איבר מינו. הקורבן דימם למוות. הסצנה הזאת ועוד תמונות רבות אחרות נצברו בזיכרוני ורדפו אותי כל חיי.

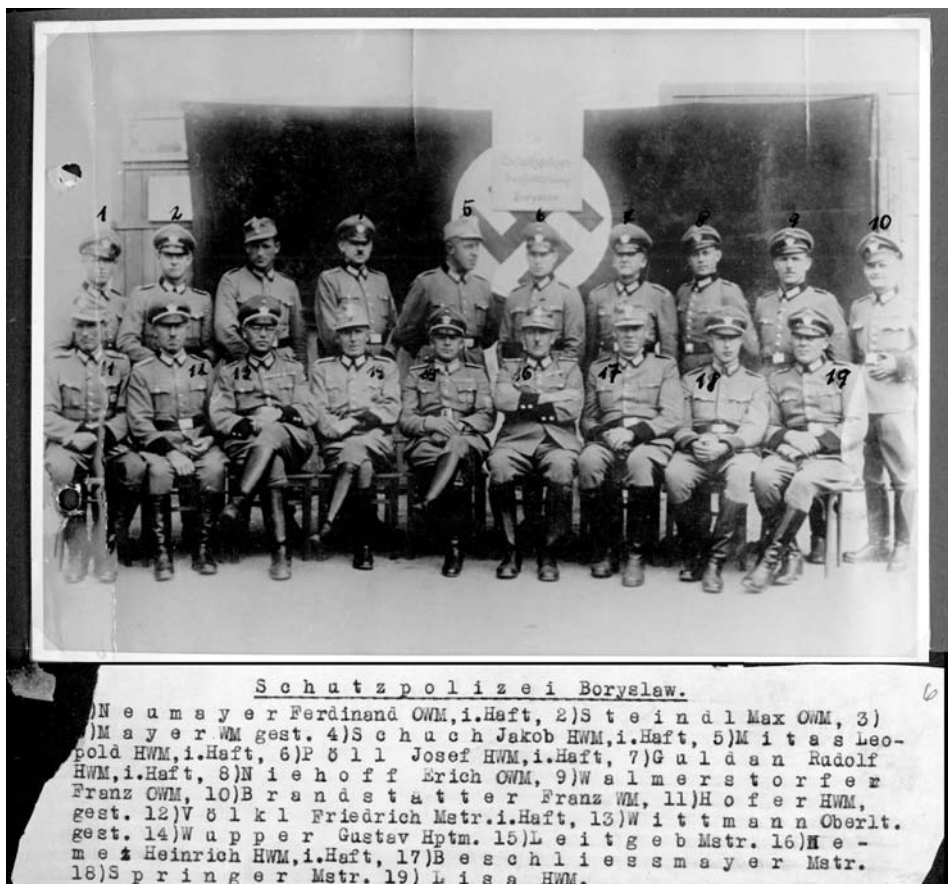
למרות הפחד המתמשך, נוכחותם התמידית של המוות ושל הזוועה אשר הקיפו אותי ולמרות הרעב הקבוע, עדיין חשתי עצמי חזק. דאגתי לאמי ולזוסייה. היתה לי אחריות, הייתי חכם. הפכתי יותר ממולח ומצליח בפשיטות הליליות שלי. התחלתי כעת לעסוק בסחר חליפין ולהתמקח במחנה. מדהים מה אנשים הצליחו עדיין לארגן: עוגה, נקניקיה, סוכר... אחרי העבודה התמקחנו על חתיכת לחם קטנה עם שומן חזיר, או על כמה קוביות סוכר. ניסיתי להשיג סיגריות, להן היה ביקוש גבוה במיוחד.

מהר מאוד סיגלתי לי מבט כללי על המחנה ותושביו. הכרתי את הבניינים מטוילים משפחתיים. באותם זמנים היינו, לוסייה ואני, מציצים בסקרנות דרך השער הגדול. אז היה שם בסיס צבאי עם אורוות סוסים. כעת היהודים מבוירסלב אשר נותרו בחיים חיו שם: 2000 מתוך 18,000 לשעבר. ולמה הם הפכו!

החצר הפנימית של הכיכר הגדולה היתה מוקפת בניינים. חומה סגרה על צדה הקדמי של החצר. גדר תיל סבוכה הפרידה בין המתחם הפתוח למדרון קטן עם שיחים. שם עמד גם בית השימוש עשוי העץ, עם כניסות משני צדיו: אחת עבור נשים ואחת עבור גברים. שני גשרים צרים להולכי רגל חצו את החצר וחיברו בין הקומות העליונות של הבניינים העומדים זה מול זה. ליד השער, במרתף, היו תאי מעצר. לידם, בחדר מרתף אחר הכינה קבוצת נשים סבונים עבור אנשי המחנה. מעליהן, בקומה הראשונה, היו חדרי חולים. זה היה בודאי חלק מהמפרט של הגרמנים, אולם מעולם לא ראיתי אסיר מטופל בחדרים ההם.

מגורי הגברים היו בבניין הזה וכן בבניין המוארך שמימין לשער הכניסה. הבית הלבן הקטן יותר, מגורי העובדים המיומנים והחשובים ביותר, כימאים ומהנדסים עם

בני משפחותיהם, עמד בתוך גן קטן מוקף חומה, אליו הוביל שכיל צר. באחד מהמבנים החיצוניים של הבית הלבן, היתה מונחת ערימה של בגדים של היהודים הנרצחים שנשלחו למחנה לאחר ההוצאות להורג לשמש כ'בגדי עבודה'.

השוצפוליצי בבוריסלב (ארכיון יד ושם)

בחנתי את כל החדרים אליהם יכולתי להגיע, וחלתי לתוך כל פינה מאובקת של המרתפים ועליות הגג. לא עבר זמן רב עד שמצאתי כמה מקומות בהם יכולתי להתחבא במקרה חרום. לא הייתי פועל כך שלא היה לי דרגש ונאלצתי לישון בקומת הקרקע של אורוות הסוסים לשעבר, יחד עם אנשים נוספים שלא התאימו לעבודה, זקנים וילדים. שער העץ הפשוט לא הפריד בינינו לבין הכפור והרוחות. הכל הסריח משתן, זיעה וריקבון. דמויות חיוורות ורזות היו שרועות שם, בקור של החורף או בחום הדחוס של הקיץ, על קש ישן ומסריח שורץ כינים המכפילות עצמן במיליונים. לא רציתי לשכב על הקש הזה. מצאתי שני ארגזי עץ קטנים בערימת זבל בחוץ – אחד מהם נמוך מהשני בעשרה סנטימטרים – וחיברתי ביניהם בפינה של האורווה. זאת היתה המיטה שלי, עליה התכרבלתי בבגדי,

אך גם היא לא הגנה עלי מפני הכינים. בכל יום מצאתי פרוזיטים לבנים וגדולים למדי בבגדיי ועקיצות חדרשות, מגרדות מאוד, כיסו את גופי. מעולם לא הסרתי את הז'קט שלי או את מכנסיי או אפילו את הסמרטוטים שלכפות רגלי כאשר הלכתי לישון. השארתי אפילו את כובע הקסקט שלי על ראשי. רק נעליי ולעיתים חתיכת לחם הושמו תחת הארגזים, שם הם היו מוגנים מגניבה. יכולתי להירדם בכל מקום, בכל פעם שהיתה לי הזדמנות: בפינה קטנה ושקטה, בחדר הצדדי שליד המטבח או מתחת למדרגות. לאחר כמה דקות הייתי כבר ער לגמרי. למרבה הפלא, מעולם לא הייתי ממש עייף. מוחי נשאר דרוך, אפילו בזמן השינה.

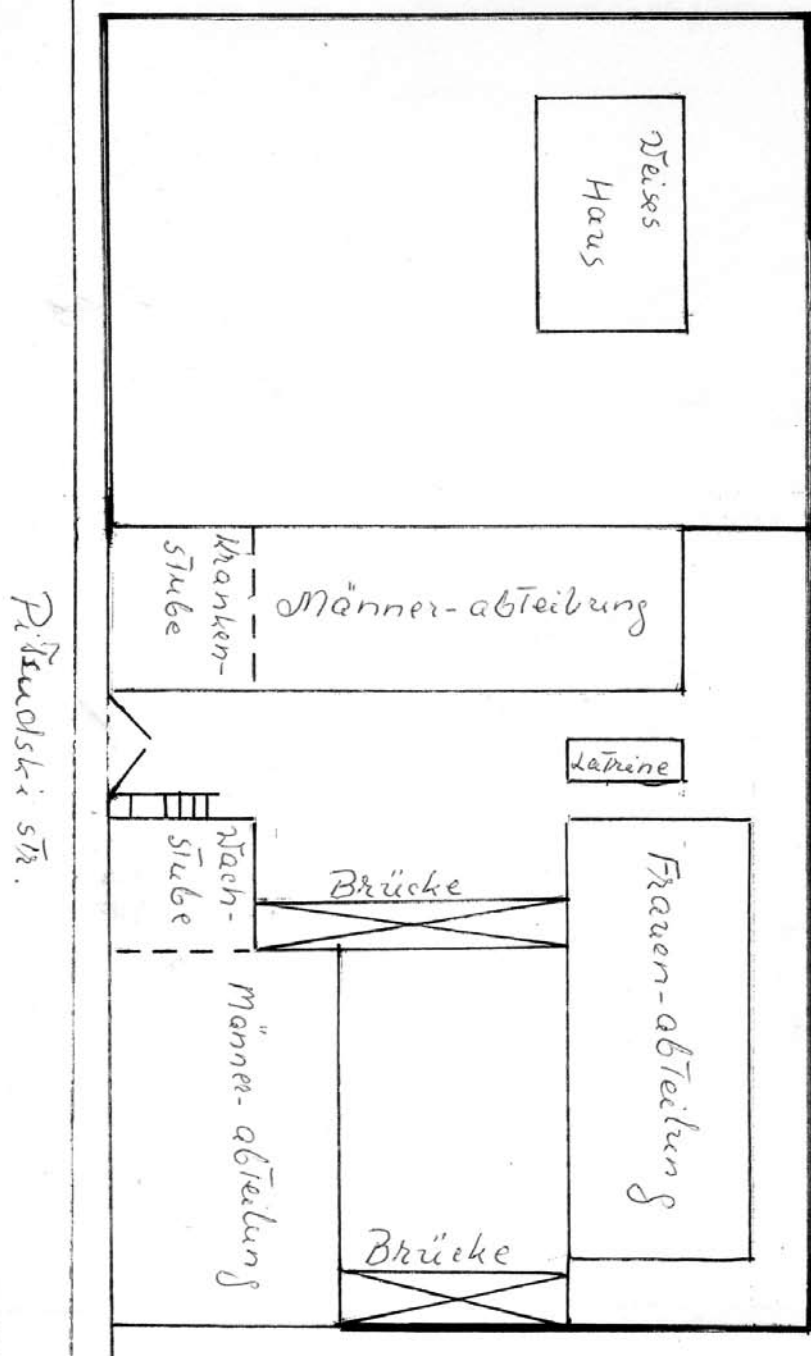
הדוד ישראל נתן לי עצה:

"תהיה יעיל."

כל היהודים שלא עבדו היו פיות אוכלים שלא היה בהם צורך. לא יעבור זמן רב עד שהם כולם יהרגו. מה יכולתי לעשות? הייתי קטן לגילי ולא יכולתי להראות מבוגר יותר, כמו אסירים אחרים בני גילי. למרות זאת, הצטרפתי לטור העובדים לאחר מסדר הבוקר. מדוע הרשו לי השומרים ללכת איתם? מדוע ניתן לי, הילד הקטן והחלש, את חפירה, באתר הבנייה? אינני יודע. אולי הם סברו שאני עומד למות בקרוב בכל מקרה, והם יכולים לתת לי לעבוד קצת לפני כן. איש לא אמר לי כיצד להתנהג, אז בחנתי מקרוב את מעשיהם של האסירים האחרים.

מהרגע בו האסירים היו תחת שמירה וצעדו אל מחוץ לעיר, היה גוום הגרום והכפוף מתיישר. מי שצלע לפני רגע, צעד כעת ישר בטור ולא הראה צל צלו של כאב. גם אני ניסיתי לשוות לעצמי מראה בריא וחזק. אולי הגרמנים יתרגלו אלי. ריצפנו את רחובות בוריסלב. ניסיתי בכל כוחי לפזר את החול הכבד, אך מהר מאוד נוכחתי שזרועותיי וגבי נחלשים. אחד העובדים לקח ממני את האת ונתן לי מטאטא במקומו, אז טיאתאתי את החול מהמרצפות החדשות. כעת היתה לי משימה קלה יותר.

הייתי חדש במחנה והיה עלי ללמוד הרבה בזמן קצר: אם חלפת על פני גרמני במחנה, היה עליך להסיר את כובעך מיד. היה עדיף להימנע מהם וכן מהמשטרה היהודית. תמיד היית צריך לעשות רושם שאתה עסוק בעבודה חשובה. הטריק שלמדתי מהאסירים האחרים היה להפוך עצמי לבלתי נראה. כאשר מישוה הוכה, ראיתי כמה זה הרה אסון לצעוק בקול. זה רק גרם לבריון להכות חזק יותר. חלק מהיהודים גילחו את שערם בעזרת אסירים אחרים מהמחנה, כדי להלחם בכינים. רציתי להשאיר את שיערי כך שלא אזוהה מיד כתושב המחנה. העדפתי לשים נפט על ראשי באופן קבוע, על מנת להרוג את הכינים.

מחנה קושארי בבוריסלב. שרטוט: ברוניא וגוסטק הלמוט

מחנה הכפייה בוריסלב לשעבר, ב־1972.
 למעלה: רובע הנשים עם גשר הולכי הרגל
 למטה: הכניסה לאורוות הסוסים לשעבר, מקום הלינה של חיים סגל
 (ארכיון התמונות של חיים סגל)

היו שני סוגים של אסירים. חלקם דאגו רק לעצמם, גנבו את הפיסה האחרונה של הלחם או נעליים מהעניים ביותר, אולם מרבית האסירים עזרו זה לזה, חלקו את המעט שהיה להם עם מי שנזקק לו וכך זכו בחברים בהם יכלו לבטוח. היו אנשים רבים במחנה אשר נתנו לי, הילד, מעט לחם או בגדים חמים מתוך רחמים. שמחתי כאשר יכולתי להעביר חלק מהשלל שלי אליהם. אהבתי לתת דברים לאורך כל חיי. אחרי הכל, היו אלה חברים טובים במחנה אשר הצילו את חיי.

מי היו חבריי? גוסטק הלפרן (Gustek Halpern) וחברתו ברוניה הרצוג (Bronia Herzig). הם היו מבוגרים ממני במספר שנים. הכרתי את גוסטק, משום שאחותו סטלה היתה בכיתה של אימק. הערצתי את הנערה בעלת השיער הבלונדיני הכהה והעיניים הירוקות הנוצצות. באוקטובר 1942 היא נרצחה בבלז'ץ יחד עם אמה. גוסטק היה טכנאי. היה לו כרטיס של עובד חימום והוא עבד בבית המלאכה גליציה galizia. את ברוניה פגשתי במחנה. היא בישלה מרק גריסים עבור היודנראט לפני שהגטו חוסל. בכל יום היא גירדה ושרפה שאריות מתחתית הסיר ולקחה אותן אל אמה ואל אחיה בן השבע, בניו (Benio). ברוניה סיפרה לי ששניהם נהרגו ביערות של ברוניצה (Bronica) ב-1943. אביה ואחיה אלו (Elo) חיו עדיין במחנה כאשר הגעתי לקושארי. ברוניה היתה אחת הנשים שכיבסו את בגדיהם המלוכלכים של פועלי החימום והרתיחו אותם במיכל גדול. עור ידיה היה מדולק ואדום, מפני שהיה עליה להכין אבקת סבון כמו ידיה.

פגשתי כמה חברים מכיתתי לשעבר במחנה, כמו סאלק לינהארד (Salek Linhard), יעקב בנדר (Jakov Bander), יוזק הירש (Jo Hirsch) ועמנואל שרק (Emanuel Szrek). חברי בורך, בנו של השמש, הופיע גם הוא יום אחד. היה עליו לעזוב את מקום המחבוא שלו אצל משפחה פולנית. כל אחד מאיתנו, הבנים, עשה את שלו, היו לו מקומות מסתור והוא ארגן מזון בדרכים סודיות עליהן לא סיפרנו זה לזה. אבל יכולנו לסמוך זה על זה.

צפיתי באנשי האס.אס. במחנה. בין השאר היו מנצינגר (Menzinger), סמר (Semmer) בעל עין הזכוכית, לינגנהלד (Lingenheld) וסילסיאן שינבק (Silesian Schönbach) החסון. הוא היחיד שדיבר פולנית. צריך היה להיזהר כאשר היה בסביבה, מפני שהוא ציטט לאסירים שדיברו פולנית זה עם זה.

פעם עבדתי סמוך לאחד השומרים, פיזרתי חול על אבני המרצפת החדשות והתחלתי לשיר שיר בפולנית. הוא אהב את זה.

"נו, עוד פעם!"

אז שרתי את השיר שוב. האסירים האחרים נהנו גם הם מהקול הילדי הצלול שלי, בעיקר כאשר שיניתי את הפזמון החוזר:

"תמותו, תמותו, תמותו!"

מעולם לא העליתי על דעתי ששירה יכולה להביא לי מזל. למשל בקיץ, כאשר היה חם, היו השומרים מציבים שולחנות וכסאות בחוץ, כדי לאכול באוויר הפתוח. הסתובבתי קרוב לגדר לידם וצפיתי בהם. הם אכלו ושתו יותר ממה שהיו צריכים. שינבק היה שיכור

למדי. מדי פעם היה אחד מהם הולך להקיא מאחורי הבית וחוזר אל השולחן. הסצנה הזכירה לי אורגיית שתייה רומאית, כמו אלה עליהן קראתי בספר. לבסוף הם הבחינו בי:

"בוא הנה, יהודון, בוא תשיר לנו משהו!"

היה זה היהודי הקטן והמלוכלך ששר כמו מלאך בשפות שונות. כאשר המלאך המטונף הזה שר שירים גרמניים עם מילים גסות, הם שאגו מצחוק וזרקו לעברי עצמות מכורסמות ופיסות מזון כאילו הייתי כלב. לא עבר זמן רב עד שהם נתנו לי לנקות את מגפיהם. לפעמים הורשתי אפילו לקחת אוכל למלונת הכלבים. הרועים הגרמניים אומנו במיוחד כדי לתקוף יהודים. יכולתי להסיח את דעתם עם האוכל לזמן קצר, אבל דאגתי לצאת משם במהירות האפשרית. דרך העבודה הזאת השגתי מעט בשר מדי פעם, אותו גנבתי מהכלבים.

הנשים במטבח היו עסוקות בבישול מרק המים היומי. לפת, בצלים ותפוחי אדמה הובאו אל המחנה ואוחסנו במרתף. כמה שמחתי יום אחד כאשר הן נופפו אלי ונתנו לי לשטוף איתן ירקות במטבח הניקוי שנקרא *Zmywak*. שרתי שירים בפולנית וביידיש תוך כדי עבודה, אז הן נתנו לי לאכול תפוח אדמה לא מבושל או לפת מדי פעם. וכמובן, הייתי גונב משם ירקות כמה שיכולתי. כולם גנבו. יכולתי להחביא עלי רק כמויות קטנות של מזון. המשטרה היהודית במחנה היתה משגיחה היטב על עובדי המטבח.

יום אחד נהגתי בחוסר זהירות. בימי חגים ציבוריים, היו מספקים בשר לכל יושבי המחנה. מקס היימברג (Max Heimberg), שוטר יהודי, הגיע בכוקר והטיח כמה גושים של בשר סוסים על שולחן המטבח. אלה היו אמורים לספק מרק עשיר לכל האסירים. רק פעם אחת. החלטתי לקחת מעט מהבשר לגברת האופטמן (Hauptmann), אשר בנה היחיד ארגן עבורי מזון מספר פעמים קודם לכן. הוא גורש ונרצח לא מזמן. ברגע שלא הבחינו בי, תחבתי חתיכת בשר תחת הז'קט שלי ומיהרתי החוצה. אילו רק לא הייתי רץ מהר כל כך! ממש מאחורי הדלת תפס אותי מקס היימברג וטלטל אותי. הבשר נפל על האדמה. היימברג האדים מכעס. הוא תפס אותי באוזני. נשימתי נעתקה מרוב כאב. הוא אחז בי בכוח וחבט בי באלה.

"אתה... לעולם... לא... תגנוב... מבני עמך... שוב... מנוול!"

עם כל הברה הוא הכה בראשי, בחזי, ובגבי, עד ששכבתי על האדמה שותת דם ומחוסר הכרה. התעוררתי כאשר מישחו העמיד אותי על רגלי ועזר לי לשטוף מעלי את הדם שזרם משתי אוזני לאורך הצוואר ולתוך צווארון חולצתי. הגעתי לארגזי השינה שלי במאמץ רב והתגלגלתי עליהם. למחרת גופי החל להשחיר. בקושי יכולתי לנשום מרב כאב. היום אינני זוכר מי נתן לי מים מדי פעם וכמה זמן לקח עד שחזרתי ללכת. זמן רב לא הצלחתי להגיע אל הבונקר כדי לראות את מאמוש ואת זוסייה. הן שמעו מאיציק ששרדתי את העונש ההוא בדרך נס של ממש.

באוגוסט 1943 נבחרו 20 נשים מהמחנה. תגי ה'R' שלהן וכרטיסי עובד החימוש נלקחו מהן. בתחילה הן נאסרו לקראת הוצאתן להורג בירייה בבית המטבחיים. אשתו החדשה

של אהרון, לולה, היתה ביניהן. הבחנתי בכך שהיתה בהריון. בדרך כלל לא היו נשים בהריון או תינוקות בני יומם במחנה, הם היו נהרגים מיידית. אחת מהאסירות במחנה היתה רופאה. היא עזרה לנשים לבצע הפלות בחשאי, בתנאים היגייניים קשים וללא הרדמה. יתכן שלולה פספסה את הרגע הנכון לכך, אולי היא ואהרון באמת רצו תינוק, אינני יודע. לולה נמנעה מלהשתתף במסדרים כשהיתה במחנה ואהרון ביקש אותה כעוזרת בעבודתו מחוץ למחנה, שם היא הורשתה להישאר וללון עמו. ייתכן שגילוי ההריון שלה גרם לכך שהיתה בין הנשים שנבחרו. הדוד אהרון עשה הכל על מנת לשחרר אותה. הוא השיג בקבוק וודקה – זה היה אוצר אמיתי. הוא שיחד באמצעותו את השומר שבחזית תאי המעצר והוציא אותה. ילדה בשם Oberländer נלקחה במקומה. היתה לה דלקת עיניים. יחד עם שאר הנשים היא נורתה במקום לולה בבית המטבחים על ידי נמץ והמליציה האוקראינית שלו למחרת בבוקר.

ינובסקה (JANOWSKA)

באחר צהריים של יום סתווי ב-1943, נתפסתי על הכביש לדרוהוביץ לאחר שחמקתי מתוך קבוצה של עובדים. תפסו אותי גברים מהמליציה האוקראינית. הם ערכו חיפוש יסודי על גופי, מנסים למצוא נשק או מזון גנוב. למרבה המזל לא היה עלי דבר ומפני שמעולם לא ראיתי את פניהם של האוקראינים הללו לפני כן, התחלתי למחות באזניהם באוקראינית.

"תנו לי ללכת! אני לא יהודי! זאת טעות – אני אוקראיני!"

לרגע קצר הם הביטו בי בהיסוס. משאית גרמנית התקרבה אלינו, שחלקה האחורי מלא בעובדים מהמחנה. איש א.ס.אס. קפץ מתא הנהג:

"מה יש לנו כאן?"

זיהו אותי. הכול קרה במהירות רבה עכשיו. הכל קרה *schnell, schnell* – מהר, מהר עם הגרמנים. אוקראיני חמוש קפץ מאחור ודחף אותי אל המשאית. עמדתי מחוץ בין אנשים ונלחמתי שלא להירמס. האוקראיני קפץ בחזרה על המשאית. הוא שמר שאיש לא יברח. 50 או 60 אנשים עמדו זה ליד זה כמו סרדינים בקופסת שימורים. נסענו דרך דרוהוביץ. לאן הם לוקחים אותנו? איש לא אמר מילה. חשתי בפחד ובמתח של כל הנוסעים. כאשר פנינו לכיוון למברג, זה פתאום התבהר במוחי: הם לוקחים אותנו לינובסקה, למחנה הריכוז. הם בודאי רצו להעלות את מספר העובדים שם בגלל ששוב ירו באנשים. הבחנתי בילד נוסף בין המבוגרים. ילדים לא עברו. שנינו ניבחר בוודאי בסלקציה וניהרג ברגע שנגיע למחנה. הבטתי בבתי, בעצים ובשדות שחלפו על פנינו. ככל שהתרחקנו מבוריסלב גברה תחושת הפאניקה שלי. לא אוכל עוד להביא אוכל לאמא שלי. מה יהיה עליה ועל זוסי? מאמוש תמות מרעב אם הם יהרגו אותי. אינני יכול לברוח מפה. הזעתי למרות הקור ששרר ודחפתי את עצמי יותר ויותר לעומק המשאית. הגענו לינובסקה.

"Rrrraus, raus, raus, schnell, schenll!" ("צאו החוצה, החוצה! מהר, מהר!")

הצלפות שוט, קללות, תיל דוקרני בכל מקום – גדרות כפולות. היהודים קפצו החוצה ברגליים נוקשות, נופלים זה על זה. התכופפתי ונבלעתי בתוך ההמון הדחוס והצלחתי להימנע ממכות ומבעיטות. הובלנו לתוך מבנה גדול כמו בקר. שורות צרות של דרגשי עץ לשינה ניצבו שם, ממש כמו אלה שהיו בקושארי. שלושת השורות של הדרגשים היו קרובות מאוד, זו מעל זו, כך שאדם לא יכול היה לשבת עליהם זקוף. כ־200 איש בקירוב יכלו להשתכן שם. חבית מים ודלי ריק ניצבו שם, מפיצים צחנה איומה – זה הכל. נעלמתי מיד אל פינה חשוכה מעל הדרגשים ותצפתי על הדלת. היא נסגרה בטריקה. אין סלקציה – או לפחות עדיין אין! היכן היה הילד השני? הוא לא היה איתנו עוד!

"אולי הם יתנו לנו לעבוד!"

הדלת נפתחה שוב. החוצה ל-*Appell*! למסדר! שכבתי שם ללא תנועה. קול נבח את הפקודות. קולות ירי נשמעו ואחריהם קולות האסירים וצעדיהם בחזרה מהמסדר. דמיינתי כיצד הם הסתדרו בשורות כדי לקבל מרק. המחשבה על מרק גרמה לתחושת צריבה ועווית בבטני. מאות אסירים נשפכו לתוך המגורים מעט אחר כך. הם נפלו מותשים על הדרגשים.

"הגעת מבוריסלב? כן, אתה יכול לעבוד כאן ואחר כך למות. אף אחד לא נשאר פה

חי יותר מחודשיים שלושה. הכי טוב שפשוט יירו בך – ככה זה מהר יותר."
האנשים שהגיעו מבוריסלב ניסו לקבל כל מידע אפשרי על התנאים במחנה ינובסקה, אולם האסירים הותיקים היו מותשים מכדי לספר.

"מה יש לומר? הם הוגים זוועות, דרכים שונות להרוג אנשים. אתם לא יכולים לתאר לעצמכם. מוות בחנק זה הרע במיעוטו. הם נוהגים לתלות יהודים עם ראשיהם למטה ולהשאיר אותם כך עד שהם מתים. אחד מהם אוהב לשסף ולפתוח את הבטן של היהודים. בחורף הם תוקעים אותך במים בחוץ ללילה שלם ולמחרת בבוקר מפנים אותך כבליק קרח."

הלילה ירד. הלילה הראשון בינובסקה. המוח שלי עבד בטירוף. אילו רק הייתי גבוה יותר או מבוגר יותר. הם יהרגו אותי כמו זבוב. אסור שאיש יראה אותי. האם הם יבדקו במגורים?

אסור היה לצאת לבית השימוש בלילה. הדלי שבפינה התמלא על גדותיו והסריח כל כך שכמעט אי אפשר היה לנשום. מוקדם מאוד בבוקר החל המרוץ לבתי השימוש. רק לאחר שוידאתי שאין אף גרמני בסביבה, השתמשתי בכאוס כדי לזנק אל מחוץ למגורים מאחורי ערימת עצים – קורות וגזעים, אולי מה שנשאר מבניית המגורים. העיניים והאוזניים שלי היו דרוכות וחושיו שלוחים לכל כיוון. האם יש כאן כלבים? היכן עוד אוכל להתחבא? הרעב כרסם בבטני. היכן אוכל להשיג משהו לאכול? התכופפתי. ניתן היה לבחון מכאן חלק קטן מהשטח. ארבעה צריפי מגורים שווים בגודלם עמדו זה לצד זה. מאחור יכולתי

לראות גדר תיל דוקרנית וכפולה המפרידה בינינו לבין רחבה נוספת עם צריפי מגורים. נראה ששם גרו אסירות. שביל צר הוביל דרך הגדרות הכפולות אל השער השמור. דרך הגדר יכולתי לראות שורה של בתים הניצבים בצד השני, ככל הנראה מגורי אנשי האס. אס. מעין מפעל התגלה מאחור. מהנקודה בה עמדתי לא יכולתי לסקור את המתחם כולו. נראה היה שהוא ענק. כאשר האנשים היו נאספים ב-"Appellplatz" – רחבת ההתכנסות, ניצלתי את ההזדמנות כדי לשוב בזריזות לצריף המגורים. כמה קבוצות של עובדים החלו לזוז. היה עלי לגלות אם הן עובדים גם מחוץ למחנה.

הרעב נעשה בלתי נסבל. לעסתי פיסת עץ וירקתי אותה כאשר הבחנתי שקיבתי מוחה. שני אסירים סחבו את הדליים אל מחוץ לצריף והביאו אותם בחזרה ריקים. המשכתי להתחבא בחשכה היחסית של הבקתה עד הערב וחיכיתי לחברים מבוריסלב שישובו. הם הגיעו לאחר מסדר הערב, לאחר שקיבלו מרק ומעט לחם. בגדיהם נלקחו מהם בבוקר ובמקומם קיבלו סמרטוטים מטונפים. לידי שכב בחור צעיר וכחוש, אשר בהה בתקרה. לא כל הגברים שהגיעו איתי מבוריסלב היו עדיין בין החיים. אנשי האס.אס דרכנו אותם בשוטים לעבוד במהירות רצחנית. היה עליהם לחפור תעלות ולמלא אותם לאחר מכן. אחר כך הם נאלצו לרוץ בחזרה לרחבת המסדרים. שם, כל האסירים שנראו מותשים נלקחו אל 'בין חוטי התיל', כפי שכינו זאת האסירים, כדי למות שם או להרצח ביריות לאחר מכן. אחד המבוגרים בצע חתיכה מהלחם שלו והושיט לי אותה בלי לומר מילה. אסיר תודה קיבלתי אותה.

למעשה היו גדודי עבודה חיצוניים שביצעו עבודות נקיון ונשלחו אל העיר למברג. עבורי, היו אלה החרשות החשובות ביותר. רציתי לחכות עד שאנשי הצריף שלנו יצוו להצטרף לאחת הקבוצות האלה. לא אשאר במחנה הזה רגע אחד יותר! הרגשתי חום מתפשט בגופי כאשר חשבתי על מאמוש ועל זוסייה. הן בודאי חושבות שאני מת.

האנשים סביבי תיארו בשקט את הגיהנום שעברו באותו היום וכיצד הם שרדו בדרך נס.

"לאן מוביל השביל שבין גדרות התיל?"

"לפיאסקי", מה שנקרא 'החולות'!"

"ומה זה בדיוק 'החולות' האלה?"

לא היתה תשובה. מספר אסירים, ששהו כבר זמן מה בינובסקה, הביטו בי בדממה. ואז, במקום לענות, התרומם אחד מהם בדרגשו, נעץ בי נוקב והחל לשיר – בקול צרוד וקורר בקצב המארש. שניים אחרים הצטרפו לשירתו:

"אם מציבים אותך בגדוד עבודה

ומסיעים אותך אל החולות,

אז לא תקבל אפילו ארון קבורה
הם לוקחים אותך (...)
והורגים אותך כמו כלב.
אמא שלך זונה..."

שיר-פיאסקי הסתיים בשיעול יבש ובצחוק שנשמע בסופו כמו בכי. ה'חולות', כפי שהבנתי עתה, היו למעשה עמק חולי מאחורי המחנה, אליו הובלו הנידונים למוות במאות ואלפים, בטורים ארוכים או בקבוצות קטנות יותר ושם נורו.

כמעט שבועיים חלפו ללא כל אפשרות להמלט. אם הגברים לא היו מרחמים עלי שוב ושוב ונותנים לי חתיכה מהלחם שלהם, הייתי מת ברעב. הרגשתי כיצד אני נחלש. הדיכאון שלי הלך וגדל. הייתי חייב להמלט מכאן במהירות האפשרית. העברתי את ימי בין הצריף לערימת העצים. ראיתי את חסרי המזל שהושמו 'בין חוטי התיל'. בוקר אחד מצאנו אדם תלוי מקורה בתקרת הצריף. הוא התאבד. חברי השתנו. הם הלכו ונחלשו יותר ויותר וחשבו על מזון בלבד. חלקם החלו לגנוב מחבריהם האסירים.

ערב אחד אמרו לי שכנני לדרגש שהם הוצבו לעבודה בעיר באותו היום. ביום שלמחרת, התכוננתי להיכנס ולהעלים בשורות האחרונות של האסירים בסוף המסדר. זאת היתה תכנית בלתי אפשרית, אבל לפחות אנסה להמלט לפני שיהרגו אותי.

בבוקר המחרת היתה אוירה של חרדה. משאיות הגיעו ושמעתי שעומדות להתבצע הוצאות להורג בירייה, מפני שהמוני מגורשים הגיעו. המסדר החל. עמדתי רועד בין אנשי הצריף שלי, מוכן להבחר להוצאה להורג בכל רגע. גדודי עבודה של 20-30 אנשים נאספו ועברו דרך השער ראשי. תזמורת ניגנה. כן, באמת, שמעתי ואלס וינאי! החברים כבר סיפרו לי שתזמורת אסירים ניגנה בזמן שאנשים עונו למוות או הוסעו אל 'החולות'.

בזמן שנעתי קדימה עם ההמון, הבחנתי בחביות מים עומדות בשורה בצד הדרך. מכל אחת מהן השתלשלה גופה חסרת חיים של אדם שטבע – ראשם במים וידיהם קשורות מאחורי גבם. לעולם לא אשכח את המראה הזה ובכל פעם שאני שומע ואלס וינאי היום, הזוועה חוזרת אלי.

מצד שני, מותם בעינויים של החפים מפשע הללו הסיח את דעתם של השומרים. הם לא ראו אותי! צעדתי דרך השער הראשי יחד עם האחרים לתוך רחוב ינובסקה. אסירים סובייטים לשעבר, חמושים בכבדות, ליוו אותנו כשומרים. הם כונו אסקרים Askaris. הם תוארו כאכזריים וסדיסטיים במיוחד. פקחתי את עיני עליהם ובה בעת חיפשתי ללא מנוח מקום להעלים בו.

תזמורת האסירים במחנה הריכוז ינובסקה (ארכיון התמונות יד ושם)

ינובסקה שכנה מעט מחוץ ללמברג. לאחר צעדה קצרה, הגענו לבתים הראשונים של העיר. הייתי במרכז הקבוצה ולאט לאט עברתי לאחד הצדדים. למזלי, הזמרים לא הכירו אותי, לא נראיתי יהודי ובגדיי נראו מעט בלויים, אך לא קרועים ומרופטים כמו אלה של האסירים האחרים.

בלב הולם צעדתי לפתע אל מחוץ לקבוצה ופניתי אל הכיוון הנגדי. ניסיתי ללכת לאט, עם ידיים בכיסים צפיתי בקבוצה הצועדת, כאילו הייתי ילד מקומי סקרן. כאשר הם נעלמו מטווח הראייה שלי פניתי לתוך רחוב צדדי ורצתי מהר ככל שרגלי הרועדות יכלו לרוץ. איזה מזל שלא היו אנשים ברחוב באותה עת! ראשית, היה עלי לשבת מאחורי השיחים באחד מפרברי העיר, כדי להרגע ולהסדיר את נשימתי. מסילות הרכבת הובילו את דרכי אל התחנה. אולי אוכל למצוא רכבת לכיוון בוריסלב. עובדי המסילות הפולנים זרקו לעברי מבט לא משתהה. הבטתי בחזרה, רועד בתוכי, תוהה אם משהו יכול לראות את הפחד שלי ולשמוע את הלמות לבי.

היתה שם רכבת משא שהוטענה בפחם ובעץ. היה רשום עליה סמבור *Sambor*. פסעתי לאטי הלוך וחזור – ילד שמחכה לרכבת ומעביר את הזמן. כאשר הרכבת החלה לצאת לדרכה קפצתי עליה וטיפסתי לתוך קרון פתוח. חפרתי לי במהירות מקום בתוך ערימת הפחם שבצרר החיצוני ונשכבתי בתוכו. עצמתי את עיני וראיתי את דמותה של אמא מולי. היה עלי לשמור על עצמי שלא אירדם. הרכבת האטה את מהירותה לפני סמבור ואני קפצתי ממנה.

במקום לכוון את דרכי ישירות לבוריסלב, הובילו אותי הרעב והחולשה לתוך העיר. זה היה יום שוק והרחובות המו. איכרה אוקראינית זקנה ישבה, עטופה בשל חמים וצבעוני, ליד דוכן ירקות. בטני כאבה למראה תפוחי האדמה, הגזרים, הסלק והביצים. פניתי אל האיכרה באוקראינית:

"אני מחפש את הורי. הם בודאי מחפשים גם אותי. אולי ראית אותם? אני רעב, אבל... הכסף אצל אבא שלי".

עיניה הצטמצמו והיא לחצה את שפתיה זו אל זו. אז הושיטה אליה חצי כיכר של לחם וחתכה פרוסה גדולה עבורי. חיוך ערמומי הציף את עיניה כאשר הודיתי לה, קורן מאושר. האם היא ראתה עלי את האמת?

"תהנה!"

וכמה שנהייתי! כמה טוב היה הטעם, כאשר ישבתי ליד הבאר, שתיתי לגימות קטנות של מים ולעסתי לאט לאט את הלחם. שוב התמלאתי אי שקט. אמא שלי המתינה. היא בטח רעבה יותר ממני. לא הגעתי לבקר אותה כבר שבועיים או שלושה. הנחתי את שארית הלחם בכיסי ומיהרתי חזרה אל התחנה. קרונות משא עמדו על מסילה צדדית. גזעי עץ הועמסו עליהם. צפיתי בגברים מרחוק. בלב מסוים הם הפסיקו לעבוד וישבו לאכול. לאכזבתי לא הגיע שום קטר כדי לאסוף את הקרונות, גם לא אחר הצהריים.

החושך ירד מוקדם. רוח קפואה נשבה דרך הז'קט שלי והקפיאה את אוזני. לא הצלחתי להרגיש את כפות ידי ורגליי. מצאתי מקום מאחורי מחסן שהיה מוגן מעט מפני הרוח. כאן ביליתי את הלילה, כשאני רץ וקופץ מעלה מטה, משפשף את ידי ואת רגלי ואז, משתרע ומתנמנם על האדמה למספר דקות. קיוויתי והתפללתי שהקרונות ייאספו למחרת. בבוקר, החליף ערפל סמיך את הרוח. לבסוף הגיעו פועלי המסילה הראשונים. הקטר! הוא התקדם לאחור, כלומר הוא היה בכיוון הנכון. הוא נעצר על המסילה הנכונה, תוך שהוא מעלה קיטור ושורק ברעש. בעוד שהפועלים עבדו עדיין על חיבורים של קרונות נוספים, הרמתי את עצמי, קפוא, אל אחרי אחד הקרונות עמוסי העץ. זה לא היה פשוט. ידי הקרות בקושי הצליחו להיאחז בשרשראות ובמוטות. קיוויתי שהפועלים לא יערכו חיפוש על הרכבת, כפי שראיתי שנוהגים לעשות. הרכבת החלה לנסוע ואני נאנחת בהקלה. האוויר הקר והלח גרם לי לקפוא אפילו יותר, אבל זה עזר כנגד העייפות. השדות כבר נקצרו. הכרתי את אחד המדרונות ביער שמחוץ לדרוהוביץ, ממש לפני בתי הזיקוק, שם הרכבות מאטות. קפצתי מהרכבת. הרגשתי כאילו רגלי הקפואות מתנפצות. בתחילה פסעתי לאט ברגליים נוקשות לכיוון הכפר הקטן פוצ'וביצ'ה (Poczajowice). רציתי לחצות את הכפרים כאמצעי זהירות. זה היה מעקף, אך לפחות היתה לי הגנה כלשהי בשדות וביערות לפני מורדיץ (Modrycz) וטוסטנוביצה (Tustanowicze). לאט לאט התחממתי. התחלתי לנוע מהר יותר והדרכים נעשו מוכרות ככל שהתקרבתי לבוריסלב. בדרך אספתי כמה פירות שנשרו מהעצים ותחבתי אותם בכיסי הז'קט. רק

פעם אחת עצרתי לרגע, והשענתי את מצחי על אחד העצים. לא רציתי לשבת, כי ידעתי שאחוש עייף וכבד. אז המשכתי. רגליי הלכו כמו מכונה ומחשבותיי כבר הגיעו ליעד. האם כבר גילו את הבונקר?

כאשר הגעתי לכוריסלב עדיין לא היה חשוך מספיק עדיין כדי ליהכנס לבונקר מבלי להראות. התחבאתי ליד המחנה עד הערב. רציתי לחפש את איציק ושמיל במסדר הערב. אי אפשר היה להשתמש במנהרה שלנו באור היום. הזמן חלף באיטיות בלתי נסבלת, עד שגדודי העבודה צעדו לתוך המחנה ויכולתי לחמוק פנימה ביניהם. הפרצוף הלא מאמין של איציק כאשר הוא ראה אותי! עיניו נצצו כאשר הוא חיבק אותי חיבוק קצר. שמיל גיחך וטפח על שכמי:

"אני לא מאמין!"

"מה שלום אמא שלי?"

"לא טוב. היא חושבת שאתה מת."

החושך ירד. לא יכולתי לחכות יותר לפגישה עם אמי. סוף סוף ירדנו אל הבונקר. היכן היא? והיכן זוסיה? הן לא ישבו יחד עם האחרים לאור הנרות. גיששתי אל מיטותיהן בחושך.

"מאמוש?"

הצרור שעל הרצפה זו. זוסיה הגיעה עם אור. אמא הביטה בי בעיניים חצי עצומות, אך לא נראה היה שהיא מזהה אותי. נישקתי וחיבקתי אותה.

"ממוסיה, חזרתי. זה אני, אימק. הנה, הבאתי לך לחם ותראי כאן – תפוחים".

זוסיה תמכה באמי ועזרה לה להתיישב.

"אימק כאן, קדימה הביטי, זה באמת הוא!"

כבר שבוע שהיא לא רוצה לאכול, היא רק שוכבת פה ומדברת על כך שאתה מת...

עמליה, עמליה, הקשיבי, אימק כאן! הוא חזר!"

ידה של אמי אחזה בז'קט שלי. היא לא עזבה כששקעה חזרה במיטתה. ישבנו כך שלושתנו – מאכילים את ממוסיה בחתיכות קטנות של לחם ותפוח ומשקים אותה מים.

"ממוסיה, את חייבת לאכול."

"אימק, איפה הייתי?"

ספטמבר 1943

הכלל על פיו נהגנו היה שכל האוכל מחולק שווה בשווה בין יושבי הבונקר. בהיעדר, נתנו איציק ושמיל לאמא ולזוסיה את החלק שלהם. בימים הבאים ביליתי איתה

זמן רב. לאט היא חזרה לכוחותיה. כמה נפלא זה היה כאשר היא אכלה וישבנו יחד והתלחשנו.

"אתה יודע מה, אימק? אתמול בלילה חלמתי על לחם, לא על הלחם השחור והדביק הזה שיש כאן, אלא על לחם לבן, כיכר שזה עתה נאפתה. אפילו הצלחתי להריח אותה בחלום. לאכול עכשיו פרוסת לחם לבן טרי – הייתי נותנת הכל בשביל זה." אז החלטתי לארגן לחם לבן. אני זוכר שהצלחתי להשיג כמה סיגריות בימים הבאים, היה להן ביקוש גבוה מאוד. זה לא היה פשוט, מאחר ולא היה לי דבר להציע.

"אתה מוכן לתת לי שתי סיגריות?"

"מה תיתן לי תמורתן, ילד?"

"א...אין לי כלום כרגע, אבל אני מכיר שיר חדש. זה אפילו שיר ארוך! רוצה לשמוע?"

"טוב, תשיר, ציפורון. ואחר כך אני אומר לך כמה סיגריות שווה השיר שלך." שרתי את השיר על פיאסקי. שרתי אותו מדי פעם בתקופה שלאחר מכן – לפעמים עם מילים עסיסיות, לפעמים אחרות – תלוי למי שרתי. שתי סיגריות היו הפרס שלי הפעם, ובתמורה להן, הניח איש צעיר לחמניית צימוקים בידי. היא היתה קלועה כמו חלת שבת קטנה והיא הריחה כאילו הגיעה מכוכב אחר. אפשר בכלל לתאר את שמחתה של אמי? אני עדיין רואה אותה לנגד עיני, איך היא אכלה בעיניים עצומות, צוחקת בדמעות ומנשקת אותי שוב ושוב.

ערב אחד, בתחילת החורף של 1943, חזרתי מאחד האסמים עם לפת גדולה מתחת לז'קט וחיכיתי כבר להביאה לאמא ולזוסייה. לפתע הופיעו לפני שני שוטרים אוקראינים, כאילו משום מקום. הם שכבו וארכו. הבטתי ישר לתוך לוע האקדח שלהם. לא היה טעם לטעון שאני נער אוקראיני, הייתי מהמחנה והם ידעו זאת. למזלי, הם לא ירו בי מיד. אגרוף בפרצוף – הלת התגלגלה על האדמה.

"יהודי ארוך! בוא הנה!"

בזמן שבעטו בי, הייתי חייב לחזור אל המחנה לפניהם. זה היה בלתי אפשרי להתחמק מהם ולברוח. בבעיטה באחוריי עפתי לתוך המרתף – חור חשוך עם דלת כבדה ומנעול חיצוני. נאסרתי וידעתי את משמעות הדבר: ברגע שלגרמנים יהיה מספיק אנשים בכלא הזה, הם יובילו אותם אל המשחטה ויירו בהם. מאמוש, זוסייה! הן חיכו לי היום. מי ידאג להן כאשר אמות? לא חשבתי על עצמי, אלא רק לאחר מכן. התחלתי לרעוד. המוות עצמו לא הפחיד אותי. אבל האם זה יכאב?

הרגשתי תנועה לידי בחושך. היו שם עוד אנשים עצורים יחד איתי. לא הכרתי אף אחד מהם – היו שם יהודים מסטריי (Stryj), סוהודניצה (Sohodnica) ודרוהוביץ (Drohobycz). הם בקושי דיברו, שוכבים בכללך אפתיים, כמו חיות שעומדות להישחט. הרעב והצמא שלהם היה גרוע מהמחשבה על המוות.

למחרת בבוקר קרן אור דקיקה ירדה עלינו. לא לא רציתי למות. לא עכשיו. איך

נילקח למשחטה? ברגל או במשאית? הם יירו בי בכל מקרה. אז החלטתי לנסות ולהימלט בדרך למשחטה, ויהי מה! משאית סגורה נעצרה לידנו ונלקחנו למשחטה. שוטרי *Schupo* חמושים לא משו מאיתנו.

היינו כעשרים אנשים מהכלא של קושארי. אבל מאחורי המשחטה, קבוצה גדולה של אנשים עירומים כבר עמדה מצטופפת בקור ליד ערימת בגדים ונעליים. הערכתי את המצב: ארבעה גרמנים, שוטרים אוקראינים, שיכורים ובמצב רוח טוב, בקבוק וודקה עובר ביניהם. המפקד נמץ. הרועה הגרמני שלו מושך ברצועתו ונובח בשיגעון.

קבר, בור גדול באדמה. קורת עץ מעליו. עור חשוף, אדום, קפוא. יבבות חלושות, תפילות.

המוח שלי עבד כמו מכונה, לא היה מקום לפחד ברגע הזה. לא חשבתי, לא תהיתי, רק הגבתי.

האנשים הובלו אל הקורה בזה אחר זה. ואז נורו. האוקראינים היו מרוצים מהפגיעות שלהם. כעת הייתי עירום. קיבלתי דחיפה בגב והוצבתי על הקורה. לא הרגשתי את הקור, לא ראיתי את המתים ואת הדם מתחתי. רק חוש השמיעה שלי תפקד וחיכה לירייה. חשתי כאב ברגל וצנחתי למטה. הכדור רק שפשף את ברכי. מישוהו נפל עלי בכבדות. עצרתי את נשימתי. לא זזתי. גופות נוספות נפלו – אלה היו חברי למחנה. היריות פסקו. הקולות השיכורים נעלמו. דממה השתררה.

כמעט נחנקתי, אך המשכתי לשכב שם ללא תנועה. האם הם ישובו לירות במתים ובגוססים? בהדרגה חזר המוח שלי לעבוד, הרגשתי את הגופות, שהיו עדיין חמות. דם זרם על בטני, על ראשי. היה חשוך ושקט. רק לאחר זמן רב התחלתי למשוך את איברי הרדומים מתחת למשקל הגופות. קודם כל זרועות. עבדתי כמטורף, כוחי הלך ודעך, אבל יכולתי לשחרר גם את רגלי, סנטימטר אחרי סנטימטר, ומשכתי את עצמי אל קצה הבור. הם לא הציבו שומר. זחלתי החוצה וגיששתי את דרכי אל ערימת הבגדים. משכתי זוג מכנסיים, חולצה. רצתי כפוף אל העצים החשוכים. מאחוריהם היה שביל שהכרתי. הרגליים שלי רצו. לא חשתי בפצע המדמם, החושים שלי היו חדים כשל חיה פצועה.

לאן? הייתי מכוסה בדם מכף רגל ועד ראש, כולם יכלו לראות מיד מהיכן באתי. רחצתי את עצמי בזרם קטן. המים הקפואים עוררו את הכאב. משכתי את הבגדים מעל גופי הרטוב. הם היו גדולים הרבה יותר מדי. החזקתי במכנסיים ביד אחת. התחלתי לרעוד. אל המחנה! בלתי נראה, דחפתי את עצמי דרך המנהרה שלנו. השעה היתה שתיים לפנות בקור בקירוב. איציק קפץ מבוהל מהדרגש שלו והביט בי בתמהון. הוא לא שאל שאלות, נתן לי מים וחיכתה לחם. מבלי שסיפרתי לו, הוא ידע מיד מה קרה. הוא אסף מזון עבור האנשים בבונקר.

"קדימה! הם מחכים. נוכל להספיק לפני מסדר הבוקר!"

סוף סוף. סוף סוף נפלתי אל זרועותיה של אמא. היא כבר יצאה מדעתה מרב דאגה. כאשר סיפרתי לה מה קרה, היא בכתה כמו ילדה ועירסלה אותי בזרועותיה. רק אז, ברגע ההוא, חזרתי לחיים.

השלישי במרץ 1944

כמה ימים לפני האחד במרץ, ירד שלג במשך היום. כמה שנאתי את זה! היה מסוכן להשאיר עקבות בשלג ונאלצנו להביא מזון לבונקר רק בלילה שלמחרת. טוב היה שהחשיך מוקדם, כך יכולנו איציק ואני לחמוק מהמחנה מיד לאחר המסדר. מאמוש וזוסייה חיכו לי מאוד. עיניה של מאמוש נראו ענקיות בפניה החיוורים. הן היו שקועות עמוק בחוריהן. זוסייה ואמי הפכו דומות יותר עכשיו. שתיהן נראו כמו שלדים חלולים שנעו בקושי רב. השמלה המפוספסת של מאמוש היתה תלויה ברפיון על גופה שתיהן כיסו את ראשיהן ואת כתפיהן בסמרטוט כלשהו נגד הקור, אבל עיניהן בהקו.

"אפשר לשמוע כבר את חזית? זה נכון? הרוסים אינם רחוקים מבוריסלב. אלוהים אדירים, הצילו! אימק, בוא אלי, רק לרגע."

זוסייה חיבקה ונישקה אותי ופרשה אל מיטת הסמרטוטים שלה. מאמוש ואני דיברנו בשקט. שנינו חלמנו על יציאה מהבונקר יחד. על חופש. דמיינו אמבטיה – לשכב במים החמים הרבה זמן. לשאוף אויר צח, לראות את השמים. היינו אוכלים לחם לבן נהדר עם ריבה. לראשונה מזה זמן רב דיברנו על אבא שלי. האם טאטו יחזור? האם הוא עדיין חי? **"ואתה יודע מה, אימק, אנחנו חייבים לספר על מה שקרה כאן. כל העולם צריך לדעת על כך."**

איציק בא ואמר שהגיע הזמן לחזור למחנה. חיבקתי את מאמוש וחלנו אל תוך הלילה. האם היו אלה עקבותינו בשלג שורחלובסקי (Warchalowski) מצא? הוא היה מרגל פולני ידוע לשמצה ואחד המלשינים לגרמנים. הוא סרק את האזור ללא לאות כדי למצוא יהודים מתחבאים והסגיר אותם תמורת כסף או וודקה.

זמן קצר לאחר הביקור שלנו בבונקר, קיבל איציק אזהרה שהילדברנד (Hildebrand) והשוצפוליצי (Schutzpolizei) עורכים חיפוש באדמת תחנת הכוח. איציק חמק אל גורבל (Gurbel), מכר פולני, אשר גר בקרבת מקום וצפה על החיפוש מגג ביתו. למרבה המזל הכניסה לבונקר לא התגלתה, אולם הילדברנד הציב שומר בשטח. הם רצו לתפוס את מי שמספק מזון לבונקר לפני שיפשטו עליו. איך נביא עכשיו אוכל לבונקר? הייתי משותק מפחד.

בשלישי במרץ, במהלך המסדר, נעצרה משאית סגורה בשער המחנה. מנצינגר פתח את

יריעת הברזנט שכיסתה אותה: היו אלה האנשים מהבונקר שלנו. אמא שלי והדודה זוסיה תמכו זו בזו, מסנווורות מאור השמש. הם לא נראו כבני אנוש. הם היו רק צללים של בני אנוש שורידיהם בלטו דרך עורם הצהבהב. הרגליים שלי קרסו. עמדתי במרחק של כמה שורות בלבד מהמשאית, בין חברי ברוניה וגוסטק. הרגשתי כיצד הם מחזיקים בזרועות מימין ומשמאל. אז שאג מנצינגר:

"למי מכם יש קרובים על המשאית הזאת? שיצער קדימה!"

צעדתי צעד קדימה, מנסה להתנתק. ידיים אחזו בי. ואז שמעתי את הקול שלה. אמא צעקה בפולנית בקול רם ונוקב:

"אימק, השאר במקום! אני רוצה שתחיה! אל תבוא אלי! מישוהו מאיתנו חייב להשאר. תקשיב לי, אימק. אחד מאיתנו חייב לחיות ולספר על מה שקרה כאן!" לבי נשבר. רציתי לרוץ אליה, רק להיות איתה ולמות איתה. הייתי תקוע בין חברי, הם החזיקו אותי וסתמו את פי בידם. צרחתי לתוך כף היד הנחושה ובכיתי. ראיתי רק את הברזנט יורד בחזרה ואת המשאית נוסעת משם לכיוון המשחטה. הכוח עזב את גופי. הדרד אהרון והדרד ישראל גררו אותי במהירות לתוך המטבח, ה־*zmywak*, והניחו אותי מתחת לתפוחי האדמה.

"שלא תעז לזוז! השאר במחבוא! שמעת? אתה נשאר פה עכשיו!"

שכבתי בחושך מבלי לזוז. החיים שלי נגמרו. כמה זמן נשארתי שם? יום אחד, כאשר החיפוש אחר קרוביהם של יושבי הבונקר הסתיים, מישוהו משך אותי החוצה, נתן לי מים ודיבר אלי ברוגע. היה זה הדרד ישראל, הוא כרך את זרועו סביב כתפיי.

"הם זרקו פצצות גז והאנשים יצאו החוצה חצי חנוקים. במהלך המסדר ארבעה או חמישה קרובים התייצבו בפני מנצינגר. הם הועלו מיד על המשאית של אנשי הבונקר. זה היה שמ״ל לייב, אוברלנדר ואחד ששמו שולק (Szulek). הם נורו כולם במשחטה. איציק קודיץ הסתתר קודם לכן. הם חיפשו אותו, אבל הוא נעלם ביער. תאר לעצמך, אם זה היה שינבק במקום מנצינגר במסדר. הוא היה מבין מה צעקה אמא שלך בפולנית. היה לך מזל, אימק. אחד מאיתנו חייב להשאר בחיים, היא אמרה. היא רצתה שתחיה!"

שוב לא ידעתי למה לחיות. לא הצלחתי לארגן את מחשבותיי. נשענתי על הקיר של אורוות הסוסים, אדיש. האסירים צעדו הלך וחזור בחצר. פתאום ראיתי את שמלה של מאמוש ביניהם – הפסים בחום וכחול. כרגיל, בגדיהם של אלה שהוצאו להורג הובאו אל המחנה. הגברת וגמן (Wagman) לבשה אותה. הכרתי אותה היטב. התחלתי לרוץ בצרחות ונפלתי על האדמה. בידים ורגליים רועדות המשכתי לזחול על ברכיי. אם לא היו עוצרים אותי ומחזיקים אותי – הייתי מתאבד. לא רציתי לחיות עוד רגע אחד! אבל המשכתי לחיות, מנותק וללא כוחות. מדוע לא יכולתי עוד לדמיין את פניה של מאמוש כפי שהיו לפני המלחמה? מדוע לא היו נעליים לרגליי?

הבטתי בכפות רגליי. זה הרגיז אותי מאוד פתאום, שעלי להסתובב עם סמרטוטים רטובים ומלוכלכים עליהן. לפני כן היו לי נעליים טובות שהיו אמנם גדולות עלי מעט,

אבל היו עמידות למים וחמות. כעת קפאו כפות רגליי. מי גנב לי את הנעליים? בראשי המבולבל הכל סבב עתה סביב הנעליים. ואז הופיעה ברוניה. היא כרכה את זרועה סביבי, חייכה ונתנה לי את נעליה.

ביער

גוסטק וברוניה היו בעלים של בונקר ששכן ביער. שיערתי כך קודם לכן, בגלל שהם היו נעלמים מדי פעם וחוזרים שוב לאחר זמן מה. כבר שמעתי רבות על המערות התת קרקעיות ועל מקומות המחבוא, אך מעולם לא ראיתי אותם עד היום. כעת הוזמנתי לבוא איתם. הם קיבלו אותי כאילו הייתי אחיהם הקטן.

התגנבנו אל שער הראשי בחשיכה ובחנו את הרחוב לזמן מה. השומר התהלך לאיטו, מעשן. לא היתה בעיה לצאת מהשער, היה עלינו רק לחכות לרגע בו יסתובב השומר וילך לכיוון הנגדי. התגנבנו אל מחוץ לשער כמו חתולים, בזה אחר זה והלכנו על קצות אצבעותינו לאורך הבניין מימין, נעלמים לתוך השיחים שמאחורי המחנה.

צעדנו במהירות בטור, מדי פעם עוצרים ומאזינים, נמנעים מהשבילים והמסלולים הרגילים. לאחר כחצי שעה הגענו ליער של אופקה (Opaka).

גוסטק עצר לפתע מעל מדרון תלול ביער הצפוף. הוא כרע, הזיז כמה ענפים ונרמה היה לי שהוא מגיע לאדמת היער. דלת התגלתה. גוסטק פתח אותה מעט, כך שנוכל להחליק פנימה דרכה. זיהיתי קצה של סולם ואור קלוש מלמטה. ברוניה כבר נעלמה לתוך המערה ואני עקבתי אחריה בזריזות. אור דחוס וריח אדמה טחוכה מעורבב בריח אדי מנורת נפט קידמו את פני. פנים חיוורים הביטו בי. כמה הרבה אנשים גרו שם! אם הבונקר היה מלא, היו שם 15 אנשים. זכרתי את אביה של ברוניה ואת אחיה אלו. אישה זקנה, עטופה בשמיכה חייכה אלי ממיטתה. היתה זאת פסיה סילברמן (Pesia Silberman), היא היתה בת חמישים בערך. כן, באותם ימים אדם בן חמישים נחשב כבר זקן. שתי אחיות בשם הורוביץ (Horowitz) הוצגו בפני, מר וולדמן (Waldmann) ובתו, כמו גם שמילק דיקמן (Szmilk Dickman) ויוז'ק נויבאואר (Jozsek Neubauer) כל אלה ידעו כבר שאדם נוסף עומד להגיע ולחלוק איתם את המזון. בעלי הבונקרים המפוזרים ביער עמדו בקשר זה עם זה וסיכמו ששניים-עשר הילדים, אשר גרו עדיין בקושראי, יועברו כולם למקומות המסתור שביער. גוסטק הצליח לשכנע את הקבוצה שאני בעל נסיון בארגון אוכל. הוא הצביע על מיטה עם שמיכות ושמאטעס, עליה יכולתי לישון.

גוסטק היה הבוס, בעל הבונקר. הוא הסביר לי את החוקים:

"לעולם אל תדבר בקול רם ואל תשתה יותר מדי מים! כל המזון שאנחנו מביאים מחולק בין כולם. השמירה מתחלפת בכל כמה שעות. אתה ילד – לא תהיה חלק מסבב השמירה. בלי לקחת סיכונים, הבנת? אלא אם אין שום דרך אפשרית אחרת, חרבן בדלי הזה. יותר טוב שתעשה זאת ביער. אבל לא תחרבן כל כך הרבה, זה בשות..."

הבונקר ביער — מראה מלמעלה (מודל)
(ארכיון התמונות חיים סגל)

ברוניה וגוסטק הלמוט בתל אביב, אוקטובר 2000, עם מודל הבונקר שבנה גוסטק עבור 'יד ושם'
(ארכיון התמונות של חיים סגל)

כשהתיישבתי על המיטה, הביטו בי פרצופים ידידותיים מסביב. תחושה חמימה עלתה בי, הכרת תודה. הייתי בטוח כאן לזמן מה, עד שהם יגלו גם את הבונקר הזה. מחר? מחרתיים? בעוד שבוע? מחשבותיי לא הגיעו רחוק כל כך קדימה. למרות החזית המתקרבת, נראה היה בלתי אפשרי לשרוד את המלחמה הזאת. כל שעה וכל דקה שנשארת בחיים היתה מתנה. היינו מוקפים אויבים: אוקראינים, פולנים, גרמנים. וגם ה־*Banderowsky* – אנשיו של סטפן בנדר (Stefan Bander) הנאצי האנטישמי הקנאי, אשר סרקו את היערות בחיפוש אחר יהודים, אותם הם הרגו בדרכים המבעיתות ביותר. לא היה לנו סיכוי להמלט.

האחרים משכו אותי בחזרה למציאות. גוסטק הראה לי את מבנה הקורות. הגברים השתמשו בניסיונם מהעבודה במכרות הנפט. כעת הוסבר לי כיצד נוצר הבונקר בכל ההיבטים הטכניים:

"זה לקח יותר מחודשיים בסך הכל. העבודה צריכה היתה להיות מבוצעת לאט ובשקט, אתה יודע. אתה זקוק לעזרה, אז בין לבין אתה חייב לעזור גם עם הבונקרים האחרים. אז באים חברים ועוזרים לך. למשל בחפירה – עומקו של הבור הוא שני מטרים, אורכו שלושה מטרים ורוחבו שניים וחצי מטרים. חלק מהבונקרים ביער הם אפילו קטנים יותר. גנבנו כלי עבודה מהמחנה ומהמכרות בלילות. החבר שלי, שמילק דיקמן ואני חתכנו עצים שישמשו לתמיכה, משהו כמו 100 מטר מכאן, וסחבנו אותם בזהירות עם עוד כמה גברים. למזלנו, היער צפוף מאוד. יש גזעי עצים שמונחים למעלה כתקרה ובערך חצי מטר של אדמה מעליהם. חפרנו פה גם פיר עמוק שמגיע אל מי התהום. אפשר לרדת בסולם ולהביא מים."

בולי עץ אנכיים מנעו מקירות החימר להתמוטט כשהגשם ירד ללא הפסקה. באחד הבונקרים האחרים זה קרה.

דרגשי המיטות, העשויים עץ דק ולא מעובד, ניצבו בשלוש שורות. ניתן היה רק לשכב בהן פרקדן. היה שם גם ספסל פשוט, דלי עם מכסה, אשר רוקן מדי בוקר, שני דליים נוספים למים ואזור בישול עם גריל העובד על נפט.

חלק מיושבי הבונקר מעולם לא עזבו את היער, אבל חלקנו נהגנו לחזור למחנה כדי לארגן אוכל. תפוחי אדמה, לחם, לפת, בצל. גווענו ברעב. לפעמים, בחורף, לא אכלנו דבר במשך ימים. היו רק מים, זה הכל. לעיתים היינו נזכרים בארוחות מן העבר או במתכונים: עוף צלוי או עוגה – כל אחד מאיתנו חלם על ארוחה טובה אחרת. שאר יושבי הבונקר חשבו שהחלום שלי היה מוזר: בבוקר הייתי פותח את דלת המאפיה. לפני, נחות בשמש ועדיין חמימות, כיכרות לחם מסודרות על מדפים, זו לצד זו וכולן, כל הכיכרות הריחניות הללו, הן שלי בלבד.

מפעם לפעם הייתי מבשל מרק. אני זוכר גם את בשר הארנב שאחד מאיתנו הצליח ללכוד.

כולם ישנו כשהם לבושים בבגדיהם ועטופים בשמיכותיהם. לכולם היו כמובן כינים

בכל הגוף. דומה היה שככל שמחצתי יותר כינים באגודלי, כך הן התרבו במהירות גדולה יותר.

למרות שהיינו כלואים ורעבים ולמרות המאבק היומיומי, ניסינו להסתדר זה עם זה. זה לא היה כל כך פשוט בבונקרים האחרים. פיתחנו אפילו סוג מסוים של הומור. טיפלנו במי מאיתנו שהחל לבכות פשוט על ידי שתיקה. היינו יושבים יחד איתו או איתה ובוהים בשקט אל החלל. היינו מספרים זה לזה בדיחות. כן, לפעמים אפילו צחקנו.

"קדימה אימק, נו, שיר לנו משהו – אבל בשקט!"

הקול הצלול והגבוה שלי עדיין לא התחלף, אז שרתי שירים עצובים או שמחים ולפעמים גם שירים גסים, כאלה שהגרמנים אהבו לשמוע ממני. הייתי מחליף אז את המילים הגסות ב**טדי טדי טדי טדי...** וזה היה מצחיק את כולם עד שדמעות זלגו על לחייהם. פסיה סילברמן היתה אז מנענעת בראשה במורת רוח ומכסה את אוזניה.

חיסול המחנה

אפריל של שנת 1944 היה קר מאוד. האביב, שחיכינו לו כל כך הרבה זמן, מיאן להגיע ושלג המשיך לרדת ולרדת. ישנתי בבונקר רק לעיתים רחוקות. ההמתנה הנוקשה וחסרת המעש בחשיכה הפכה אותי חסר מנוחה. חוסר הפעילות שיתק אותי והמחשבות על אמי רדפו אותי. לכן ביליתי את רב הימים והלילות שוב בקושרארי, עומד בתור כדי לקבל מרק חם ומחטט בבגדי הנרצחים כדי למצוא משהו חם ללבוש. פעמיים או שלוש בשבוע הבאתי אוכל אל היער. סיבה נוספת להמשיך ולחזור למחנה, היתה הצורך לשמוע מה קורה בו. מידע הועבר לרוב מהעובדים, להם היה קשר אישי עם המנהל בייץ. בזכות קשריו עם האס.אס. ועם הילדברנד, מפקד המחנה, הוא היה הראשון לדעת על **אקציה** שעומדת להתרחש ולהזהיר את האנשים. אבל בייץ נשאר מנהל המפעל רק לעוד זמן קצר ובאמצע אפריל גויס על ידי הורמאכט.

אזהרות הגיעו לעיתים גם מהנערות הצעירות אשר עבדו יום יום במטבח השומרים ויכלו לשמוע את שיחותיהם. לפני שהוכרזה אקציה, השמועה עליה כבר פשטה. כולם ידעו תוך זמן קצר כיצד מתקדמת החזית לעברנו או על האקציה העומדת לקרות:

"קולומיאה נכבשה על ידי הרוסים." או:

"הרוסים תקועים בטרנופול." או:

"הם מרכיבים רשימה חדשה של עובדים שאין בהם צורך. זהירות. הם עומדים

להרוג אותם."

לא היה צורך להזהיר במילים. אם אחד מדיירי הבית הלבן התנהג מוזר ורץ אל חברים במגורי העובדים, המהומה התפשטה ברגע והשמועות עשו את דרכן אל אוזני כולם. אם החלה פשיטה, אנשים נעלמו כמו כיני עצים, נמחצים מאחורי קירות כפולים, מתחת לקורות הרצפה והמדרגות, וכן, לפעמים היה מישהו שהחליק לתוך בית השימוש.

לאחר אחת מהפשיטות האלה נעצתי את מבטי לתוך התבשיל המנצנץ הזה וחשכתי שהייתי מעדיף למות מלקפוץ לתוך החור השחור והמצחין הזה. הדוד ישראל התנהל עדיין בתוך הקיום האומלל שבמחנה והיה צועד מדי יום עם טור העובדים. לא היה טיעון שהצליח לשכנע אותו לברוח איתנו אל היער. **"בשביל מה?"** הוא שאל. לא היתה לו תקווה וגם לא רצון לחיות עוד.

איציק ושמייל עשו כמוני, הם דילגו בין אחד ממקומות המסתור שביער לבין המחנה. אני חושב שאיציק היה בקשר עם קובצת גברים צעירים שחיו ביער ושתכננו להקים התנגדות מאורגנת. לונק הופמן (Lonek Hoffman) ומנדזיו דורפלר (Mendzio Dörfler) היו חלק מהקבוצה הזאת, נערים צעירים בגילאי 18-20, שכולנו הערצנו. הם לא פחדו מדבר וכפי הנראה היה להם נשק. הם סיפקו לקרוביהם שביער מזון מהמחנה. כל אחד מאיתנו תלה תקווה גדולה בבחורים הצעירים והנבונים הללו.

יום אחד שמענו שהבונקר של לונק הופמן התגלה על ידי אחד מפקחי היער. השופו והמליציה עצרו את יושבי הבונקר והרגו אותם. החדשות, לפיהן הלך לונק הופמן לאחר מכן לפגוש את אותו פקח בביתו וירה בו למוות, הייתה במחנה כמו פצצה. כתוצאה מכך, הגביר המפקד הילדברנד את החיפושים ביערות, יחד עם כל כוח האדם שיכול היה לגייס. חששנו לגברים האמיצים שביער ולבונקר שלנו. כמה זמן הוא יישאר חבוי?

למרות התקרבות החזית, נאספו גרודי עבודה והמסדרים המשיכו. באחד באפריל 1944, הילדברנד, עטוי מעיל וכפפות, עמד לפני השורות של הדמויות האפורות, הקפואות והאומללות במסדר ונשא נאום. הרוסים היו קרובים והגרמנים רצו כעת לקחת את העובדים שלהם עמם ליאסלו (Jaslo). היתה שם עבודה ואפילו בית יתומים. הוא אמר את כל זאת בשכנוע גדול. אז הוא הורה לפתוח את שערי המחנה ואמר:

"כדי שתראו שאני רציני, כל מי שרוצה לעזוב יכול לעשות זאת עכשיו. אני משחרר אתכם. אבל אני ממליץ לכם לבוא איתנו ליאסלו".

להפתעתו הרבה, כשליש מהיהודים לקחו את הרגלים שלהם ונעלמו לתוך היער. כולם הבינו שחיסול המחנה עומד להתרחש. הדוד אהרון ולולה ניצלו את ההזדמנות להימלט, אולם, כמו רבים אחרים, הם נשארו ביער רק כמה ימים. הקור והרעב החזירו אותם אל המחנה.

נראה היה שהחיים במחנה חזרו למסלולם. ב־13 באפריל המחנה הוקף לפתע על ידי משטרה ואנשי המליציה האוקראינית. איש לא ידע על האקציה הזאת לפני כן. האסירים נתקפו פאניקה, כולם רצו לכל עבר וניסו להתחבא. בתחילה רציתי ללכת למנהרה שמאחורי בתי השימוש, אבל אז הבחנתי באוקראיני העומד מאחורי הגדר. רצתי אל המטבח (ה־Zmywak) ממש ברגע האחרון, ונכנסתי לתוך החור הקטן שמתחת לתפוחי האדמה.

כמעט שליש מהיהודים גורשו אל מחנה הריכוז פלשאו (Plaszow) באותו היום. הדוד

ישראל לא היה אחד מהם. הוא עבד מחוץ למחנה ולא צריך היה לעמוד במסדר. ראיתי גם את הדוד אהרון ואת לולה שוב, זמן קצר לאחר מכן. אהרון קיבל עבודה – לתפור תרמיל עור עבור ראש מנהלת העיר מעט לפני האקציה. הוא עבד בבניין מול מנהלת העיר. לולה הסתתרה בשכיבה מתחת לרצפה. אהרון הוזהר והתחבא במהירות תחת קורות הרצפה יחד איתה. הם נשארו שם מספר ימים עם בקבוק מים ומעט לחם, עד אשר ויקטור דאנהופר (Victor Danhofer), שהיה וולקסדויטשר (Volksdeutscher)* הוציא אותם. כך קרה שהדוד אהרון ולולה לא גורשו לפלשאו. כאשר פגשתי אותם לאחר מכן, לולה נראתה אומללה ועצובה. היא כבר לא היתה בהריון, היא ילדה בן באחד ממקומות המסתור. במהלך אחת הפשיטות האחרונות, בית המלאכה שלהם עבר חיפוש והיה עליהם לסגור את פיו של התינוק כדי שלא ישמעו את בכיו. לא ניתן היה להרגיע אותו ובכיו היה חושף את מקום המסתור שלהם מתחת לרצפה. התינוק נחנק למוות.

ככל שהתקרבה החזית, כך הפכו מאמצי החיפוש אחר יהודים ביערות של הילדברנד והשוצפוליציי** עם כלביהם, מלווים במליציה האוקראינית, אינטנסיביים יותר. אני מאמין ש-99 אחוזים מכל הבונקרים נמצאו ונחשפו בתקופה זאת. יהודים אשר נתפסו מחוץ למחנה נורו במשחטה או הוסגרו לאס.אס. או לשוצפוליציי. הם הוכו במקלות עד שסיפרו על מקומות מסתור נוספים. לבסוף הם הוכו למוות. בקושארי, גם מקס היימברג (Max Heimberg) לקח חלק בזה. הדוד אהרון ולולה נתפסו במאי 1944 לאחר שהתחבאו בבונקר ביער לזמן מה. הדוד אהרון שרד את המכות. גופו הפך שחור כולו, הוא איבד את שיניו וכליותיו כאבו. הפנים של לולה היו נפוחים, כחולים ומעוותים וגם היא איבדה את שיניה.

האם לא היה זה טירוף לחזור עכשיו למחנה? לא הייתי היחיד שעשה זאת. בהדרגה, מספר גדול של יהודים נאסף שוב בקושארי. ידעתי שהגרמנים עומדים לחסל את המחנה וקרוב לודאי, להרוג את היהודים הנותרים. אולם, בכל מקום בו הלכתי או עמדתי, עבדתי או ישנתי, כל מחשבותיי סבבו סביב אוכל. פעמים רבות ראיתי פיסת לחם על האדמה, שבמבט שני, מקרוב, התבררה כפיסת עץ או אבן. כמו כל האחרים, מצאתי את עצמי שוב במחנה, מונע על ידי הרעב, אם רציתי בכך או לא. כולם היו נחושים, כמובן, לברוח במהירות, לפני שהמלכודת תסגר שוב. הילדברנד הופיע לעיתים קרובות יותר. הוא הזהיר אותנו שמי שייתפס מחוץ למחנה או יעדר מן המסדר ויופיע שוב במסדר הבא, יירה מיידית.

* מונח נאצי, המגדיר אדם שאזרחותו אינה גרמנית או אוסטריית, אבל מוצאו גרמני. הנאצים עשו מאמצים לאתר את הוולקסדויטשר במדינות אירופה השונות, תמכו בהם ובדרך כלל גם קיבלו מהם תמיכה.

** schutzpolizei

אז הגיע השלושה ביוני. במחנה שהו עדיין בין 500 ל-700 יהודים. באותו אחר הצהריים הוכרז כי יתקיים מסדר מיוחד בשעה שש בערב. הילדברנד הופיע בכבודו ובעצמו. ואז ראינו את מנצינגר ושינבק, גוררים שני גופים חצי מתים, חבולים אנושות. לפתע נשמע אנקה בין השורות. זיהינו את הופמן (Hoffmann) ובורג (Burg), יהודי-יער ולוחמים, שהיו כל תקוותנו. לא ניתן היה לזהות את פניהם של הבחורים. נראה היה שעינו האחת של לונק הופמן תלויה מחוץ לפניו. הוא זו. הילדברנד עמד ליד משאפבת המים וקרא:

"הזהרתי אתכם. שני אלה נתפסו בחוץ. הופמן עם נשק עליו. עד עכשיו ראיתם כמה נחמד אני יכול להיות. היום תראו שאני יכול להיות גם קשוח. זאת תהיה אזהרה לכולכם! זה מה שקורה לכל מי שבורח!"

הוא נתן למנצינגר ולשינבק פקודה לירות בשני הבחורים. היריות פילחו את דממת המוות. למשך זמן מה עמדנו של מאוכזבים, עד שהמסדר הסתיים בדממה. עזרתי לחפור קבר עבור לונק ומנדזיו בגינת הבית הלבן. לא חשתי כל צער. רק משאלת הנקם בערה בתוכי.

בבוקר ה-21 ביוני, העמידו אותנו במסדר למשך זמן ארוך מהרגיל. וואלק איינשטיין (Walek Einstein), ראש האורדנונגדיינסט המשטרה היהודית*, הכריז כי עומדים לחלק לנו תעודות זהות חדשות. השער הראשי נשאר סגור. אז החלו צעקות בשורות הראשונות והאנשים החלו לרוץ לכל עבר. המחנה היה מוקף בצבא. מישוהו ירה מלמעלה על האנשים שנאספו בשער. עמדתי ליד בתי השימוש. אולי אוכל לצאת דרך המנהרה שלנו? אבל הכל קרה מהר מדי. היה זה בלתי אפשרי לעבור אל מאחורי בתי השימוש בזמן. קרוב מאוד אלי, יכולתי לשמוע התנשפות של כלב המושך את בעליו וקול שואג:

"החוצה! החוצה! יותר מהר!"

לתוך בקתת השירותים! ראשית הנמכתי את רגלי למטה לתוך הבור ואז נתליתי עם זרועותי, כשרגליי שקועות בזוהמה. מה עומק הבור? ידי כבר החלו להחליק והזוהמה התיזה לתוך פני. גועל ואימה. מצאתי תמיכה לכפות רגליי באחת הפינות האחורית. עמדתי בתוך כל זה. מכוסה עד לצווארי. לחצתי את עצמי כנגד קיר הבטון, עוצר את נשימתי בחשש שחלק מזה ייכנס לתוך אפי או דרך שפתיי הקפוצות. אדם נוסף עמד שם בחושך החלקי. מבוגר. הוא היה גבוה יותר ובעומדו שם הזוהמה הגיעה עד בטנו. הוא סימן לי להשאר בשקט. הרגשתי שאני נחנק. עמדתי שם חסר תנועה עד שהשתרר שקט בחוץ – נצח. האיש ההוא הרים את עצמו ונעלם. היה קשה לי יותר לעלות אל מושב בית השימוש ולצאת מהבור. ידי הרטובות החליקו מספר פעמים ונפלתי בחזרה פנימה. בכל פעם נעצרתי והקשבתי, בודק אם מישוהו שמע את הרעש. ניגבתי את כפות ידי על קיר הבטון. ואז, על סף ייאוש, הצלחתי למשוך את עצמי החוצה. נעליי, כפכפי העץ של ברוניה, נשארו מאחור בתוך הבור.

מימין: השער הראשי של מחנה העבודה המרכזי קווארטי בבאריסלב, במבט מתוך המחנה.
תמונה מ-1979. (צילום: חיים סגל)

מאחורי **הבית הלבן** היתה חבית מלאה במי גשמים. שם זרקתי את בגדיי. רחצתי ורחצתי את עצמי וייחלתי לחתיכת סבון. הסירחון דבק בי. אולי לעולמים? התכופתי והקאתי, גרוני שרף כמו אש. אינני זוכר לאן הלכתי לאחר שהוצאתי כמה דברים מהערימה שליד **הבית הלבן**. אולי רצתי אל הבונקר שביער. אני רק יודע שנדפתי צחנה איומה במשך ימים רבים, אבל שרדתי את האקציה.

שוב, גברים ונשים רבים נלקחו מקווארטי אל מחנה הריכוז פלשאו. אביו של דוסטק היה אחד מהם. הוא הועבר למספר מחנות ריכוז. הגרמנים הרגו אותו לבסוף בפלוסנבורג (Flossenbürg).

תכניתם של הגרמנים עבדה היטב. הם רק היו צריכים לחכות לקבוצה קטנה של יהודים שתתאסף במחנה כדי לתפוס אותם שוב.

גם אני הייתי בין האנשים במחנה, מעט אחר כך שבתי כדי לחפש מזון. אפשר היה כבר לקטוף מיבול הדגנים הראשון, הבשל למחצה שבשדות, אולם האזור שרץ בצידי יהודים גרמנים ואוקראינים.

אז הגיע היום בו שמייל האדרם נפל לידי המליציה. זה קרה זמן קצר לאחר הגירוש השני לפלשאו. היו לו לחם ותפוחי אדמה בז'קט. הם הביאו אותו לתוך המחנה ועינו אותו. הרגשתי כאילו אני המעונה. חברנו נשאר חזק. הוא לא בגד באיש. האם יכולתי

להיות חזק כמותו? אינני יודע. ראיתי כיצד שינבק, מנצינגר ומקס היינברג מהמשטרה היהודית גררו אותו כמו שק מדמם לתוך תא המעצר, מכים אותו ללא הפסקה. המכות האלה! ההכרח להביט בכך היה בלתי נסבל. הם תמיד היכו מבלי להתעצבן כלל. הם היכו בקפדנות, כאילו עשו עבודה חשובה.

שמייל מת. חברי בורוך ואני חפרנו לו קבר בגינת הבית הלבן. שמייל האדום היה גיבור – בראשי הקמתי מצבת זיכרון לכבודו.

המכה הבאה הגיעה כאשר גוסטק וברוניה, יחד עם יושבי הבונקר האחרים, הוסעו אל המחנה. הגרמנים גילו את מקום מחבואם. גוסטק הצליח לברוח שוב אל היער וברוניה מצאה מסתור אצל חברים, משפחה פולנית. רק שבעה אנשים מהבונקר שרדו: גוסטק וברוניה, פסיה סילברמן, וולדמן ובנותיו, יוז'ק ואני.

יולי 1944

מפציצים כיסו את השמים. הייתי מציץ דרך העלווה ומנסה לזהות אם היו אלה מטוסים גרמניים או רוסיים. הרוסים הפציצו את בוריסלב. מלא תקוה, צפיתי בהיסוס ובאי השקט הממלאים את הגרמנים. ראיתי עוד ועוד כלי רכב גרמנים ופולגות ורמאכט נסוגים אל המערב. אך במקום לארוז את חפציהם ולהעלים, לא מצאו אנשי האס.אס והשופו מבוריסלב עיסוק חשוב יותר מתפיסת היהודים הנותרים. היו אולי 500 מהם שנשארו בחיים.

בשל החזית המתקדמת, היתה בוריסלב שרויה באי סדר כללי. הפולקסדויטשן (ר' הערה 26) שבעיר קיבלו הוראה להתכונן למעבר אל הרייך הגרמני. למרות זאת, היו עדיין יהודים כמו הדוד אהרון והדוד ישראל, אשר המשיכו לעבוד בעיר. לאחרים היתה עבודה בתוך המחנה במהלך היום.

ב-19 ביולי תפס שופו גרמני את פישל הברמן (Fischel Habermann) בן ה-46, אשר היה סוחר מכובד בבוריסלב, את בנו בן ה-20 יוסף, ואת מנדזיו דורפלר, אחד מיהודי היער, שהיה חברו הטוב ביותר של לונק הופמן. כולנו הערכנו אותו מאוד. היה על כולנו להתייצב באחת עשרה בבוקר. היתה זאת שעה לא רגילה. חלק מהאסירים הצליחו להתחבא במהירות. הילדברנד הופיע עם זומר (Sommer), מנצינגר ושינבק, כשהם דוחפים את קורבנותיהם לפניהם. הילדברנד שוב נשא נאום: למרות אזהרותיו, יהודים ממשיכים לברוח מן המחנה. לכן, הם עומדים לירות בשלושת אלה עכשיו מול עינינו. אם מישהו יעז לברוח, הוא יקבל את אותו טיפול. מנצינגר, שינבק וזומר קיבלו את הפקודה וירו. הם הובילו את קורבנותיהם דרך הרחבה אל מול חדרי החיטוי. שם הם כיוונו את האקדחים ישר לצוואריהם. עצמתי את עיני.

שלושה ימים מאוחר יותר החלו שומרי המחנה לאסוף את היהודים ברחבה. הם חיפשו

בכל פינה. היה בלתי אפשרי לחמוק מן המחנה ברגע זה – בחוץ עמדו שומרים נוספים וחיכו לתפוס יהודים נמלטים. איש אחד רץ כפוף אל עבר הבית הלבן. ידעתי שיש שם מחבוא, אך לא היה לי מושג היכן בדיוק. פשוט רצתי אחריו, במעלה המדרגות, אל עליית הגג. זה היה מחבוא גדול, דומה לזה שהדורדור ישראל בנה מתחת לגג הבית שלנו. לפחות 15 או 20 אנשים כבר הצטופפו בתוכו. פתאום הגיעה לעברי כף רגל ובעטה בבטני. הם רצו לסגור את הפתח בפני ולא לתת לי להכנס.

"לך לעזאזל! אין כאן יותר מקום. לך מפה!"

התחלתי לצרוח:

"תנו לי להכנס, אני לא תופס הרבה מקום!"

מחשש שמישהו ישמע את הצעקות שלנו, משך אותי משהו לתוך המחבוא ברגע אחד וסגר במהירות את הפתח. מגפיים בטשו בכל הבית. הם חיפשו ביסודיות בכל החדרים, גם בעליית הגג. עצרנו את נשימתנו. הם לא מצאו אותנו. כשהשתרר שקט בחוץ, הייתי הראשון לצאת מהפתח, כדי לבדוק מה קורה. לא רציתי לחכות לשובם עם הכלבים. איש לא נראה ברחבה. מיהרתי אל היער, יריות אקדח מאחורי. מר וולף, בעל חנות למוצרי נייר לשעבר בבוריסלב ובנו מילק יצאו מתוך המחבוא שבעליית הגג אחרי והתגלו. מר וולף לא הצליח להגיע אל היער. הוא נורה.

זה היה המשלוח האחרון מקווארי. 100 או 150 יהודים הובלו אל התחנה בטור. הם נעמדו בתוך קרונות המשא והמתינו. היו חסרים קטרים. הקרונות האלה יועדו למעשה לפולקסדויטשן. הובטח להם כי הם יפנו מערכה. למרות זאת, היה חשוב יותר לאס.אס להשמיד יהודים והם הותירו את הפולקסדויטשן לגורלם.

לבסוף הגיע קטר. הנסיעה לאושוויץ נמשכה בדרך כלל שישה ימים. לרכבת הזאת לקח שישה עשר ימים להגיע לשם דרך פולין והונגריה בחום הקיץ הכבד. לאסירים לא היה מה לשתות. פעם אחת הם הורשו לעמוד תחת מיכל מים המיועד לקטרים, אולם זרם המים היה חזק מדי והם הצליחו רק בקושי לשתות. הרכבת הזאת עוכבה שוב ושוב עד שהגיעה לבסוף לאושוויץ.

מדוע אני מספר כעת בפרטי פרטים על הרכבת האחרונה מבוריסלב? בין האסירים שהיו עליה היה הדוד ישראל. אולי הוא אפילו לא ניסה להתחבא, אולי הוא היה פשוט עייף והחליט לוותר. באושוויץ הוא מת מוות מלא ייסורים.

אביה של ברנייה ואחיה אלו היו גם הם על המשלוח ההוא לאושוויץ. אלו נרצח מיד. אביה של ברנייה מת בבית חולים ובעיר לינץ (Linz) לאחר שהובל ממחנה ריכוז אחד אל מחנה אחר. הוא מת שבוע אחד לאחר תום המלחמה.

גם אחד מחבריה המתועבים של המשטרה היהודית היה על הקרונות הללו. כאשר הרכבת הגיעה לאושוויץ, הוא כבר היה מת – נחנק למוות על ידי הגברים בקרון.

לאחר הפשיטה האחרונה, כל הבניינים בקווארי נסרקו שוב ביסודיות על ידי הגרמנים. הם ירו והרגו ארבעה אנשים נוספים.

אני לא ידעתי את כל זאת עדיין, כמובן, ב-22 ביולי 1944, בעודי מקופל ביער, כשעיני מתרוצצות לכל עבר ואוזני כרויות – כמו חיית יער. יכולתי לחוש את נוכחותם של אנשים לפני ששמעתי או ראיתי אותם. קרוב מאוד אלי היה חבר מהמחנה, אולק שווארץ (Olek Schwartz). הוא הוציא את ראשו הקרח מבין העלים, כדי לומר לי באיזו מפינות היער אוכל לחפש את איציק קודיץ. כמה שמח הייתי למצוא אותו בסבך. נראה היה שהז'קט הפך גדול עליו. עצמות הלחיים שלו בלטו באופן מוזר וזיפים כיסו את סנטרו החד. מהדרך בה הוא הביט בי, הבנתי שגם אני השתניתי. הבטתי בעצמי. הייתי שלד עטוף סמרטוטים.

נשארנו יחד. נראה היה שהחזית מקרבת והולכת. הקשבנו לקולות הורמאכט הנסוג, עוזב בחיפזון אל המערב.

"הם מסתלקים!"

הגרמנים היו עסוקים עתה בדברים אחרים ולא חיפשו אחרינו, אך הבנדרובסקי* קיבלו את כל השטח לעצמם. לרב הם היו שקטים מאוד כאשר הגיעו. הם עדיין פשטו על מקומות מסתור ושחטו מיד את היהודים שמצאו.

במשך שישה עשר ימים החלפנו תדיר את מיקומינו, צפינו, שמרנו בתורות. למעשה אתה יכול לשמור ולהמשיך לחפש אחר מזון על האדמה או בשיחים בו זמנית. דחפנו לפינו כל דבר שנראה אכיל: חומעה, אשור, עלי לבנה, דגנים לא מבושלים. אם זה היה טוב עבורינו או אם לאו, אם קיבלנו שלשול או אם לאו. דמיינתי את עצמי מתגנב לתוך העיר בלילה וגונב לחם, אפילו במחיר הסיכון להיהרג רגע לפני תום המלחמה.

השחרור

היה זה בודאי בשישה באוגוסט 1944. ארטילריה ואש מכונות ירייה נשמעו קרוב מאוד אלינו מזה מספר ימים ולילות. איציק ואני הסתכנו והלכנו לקצה היער כדי שנוכל לבחון את המצב.

עשן עלה מן העיר.

לפתע ראינו דמות כחושה רצה דרך השדה. לא היה ספק – יהודי מהמחנה. יכולנו לזהות אותו מרחוק על ידי בגדיו המרופטים והאפורים, אשר ברכיו ומרפקיו ננעצו בהם בחדות עם כל קפיצה מוזרה של גופו. אבל הוא רץ דרך השדה הפתוח, לא התכופף ולא חיפש מחסה ויכן, הוא צעק משהו ונופף בזרועותיו.

"אנחנו חופשיים! הרוסים, הם הגיעו לבוריסלב!"

* Banderowsky אנשי סטפן בנדר, צידי יהודים מטעם עצמם.

הוא בטח השתגע, היתה המחשבה הראשונה שלי. אולם המילים שלו לא נראו לי כל כך מוזרות, מפני ששאון המלחמה גווע מעט קודם לכן. איציק ניסה לתפוס אותו כאשר הוא הגיע אל היער. האיש צעק ובכה, כשהוא קופץ מעלה ומטה:

"זה נגמר, זה נגמר...!"

הוא מעד אל תוך היער. הבנתי את מילותיו, אך לא תפסתי את משמעותן. חשבתי רק על אוכל: אם זה נכון שהרוסים נמצאים בבוריסלב, נוכל להכנס לעיר לאור היום ולמצוא משהו אכיל. מעט לא בטוח הלכתי אחר איציק, שנעשה פתאום מאוד נרגש. היססנו לרגע לפני שיצאנו מבין השיחים אל הדרך הפתוחה. ואז, שמענו אותו לפני שראינו אותו: טנק רוסי הגיע מעבר לסיבוב, משמיע רעש מחריש אוזניים ומאחוריו טור ארוך של טנקים וכלי רכב נוספים.

האם יכולנו להאמין למראה עינינו? האם היינו חופשיים? במקום לשמוח או לצעוק או לרקוד, עמדנו שם, איציק ואני, דוממים כפסלים ובהינו בחיילים הרוסים, כאילו היו יצורים מכוכב אחר.

מאחורי השער הפתוח לרווחה של קושארי, נאספו בזה אחר זה שארי הקהילה היהודית של בוריסלב. היו רק מעט, מאתיים או שלוש מאות – חלקם שלדים עם עיניים ענקיות וכולטות. ברוניה וגוסטק היו בין החיים. הדוד אהרון ולולה היו גם הם שם. שאלתי אותם על הדוד ישראל. אהרון רק נענע בראשו.

יש רק מעט תמונות בהירות בראשי מהימים האחרונים בהם שהיתי בקושארי לאחר השחרור. היה קיצי וחם, בטני היתה מלאה בלחם. הרוסים הביאו לחם ובשר משומר אל המחנה. בקושי אכלתי כאשר חשבתי שוב על לחם. אכלתי כמויות קטנות, אחרי שראיתי משהו שמת במחנה בגלל שפיטם עצמו במהירות בכמויות גדולות של מזון.

רחצתי את עצמי במשאבת המים במשך זמן רב, עסוק בכינים המכסות את גופי. לבשתי חולצה מהצבא הרוסי. היא הריחה נהדר. אך מחשבה דקרה אותי כמו קוץ. מדוע אני חי? מדוע לא אמי, לוסיא, סבתא פסילה, הדוד ישראל וכל האחרים?

איציק סימן לי בתנועת ראש לבוא אחריו אל מחוץ למחנה. מה הוא רצה ממני?

"הרוסים נותנים לנו 24 שעות לנקמה. בוא!"

וורחלובסקי (Warchalowski) היה בבוריסלב. הוא לא נעלם עם הגרמנים כמו הרוצחים הפולנים והאוקראינים האחרים. כמה פעמים דמיינתי את עצמי הורג את המרגל ויצק וורחלובסקי במו ידי! אמא שלי היתה עדיין חיה אילולא הוא היה מלשין על הבונקר. הרצון לנקום ליווה אותי כל הזמן. כן, זאת היתה סיבה להמשיך לחיות. אסיר תודה הלכתי אחרי איציק בלי לומר מילה. לאיציק היה אקדח. למחרת בבוקר וורחלובסקי נמצא. הוא תלה את עצמו בגינת ביתו.

שאלנו וחיפשנו בלהיטות אחר הנק ארט* בכל בוריסלב. הפושע היה חכם יותר מוורחלובסקי. הוא ברח. שאלנו את כל האנשים, לחצנו עליהם. מישו אמר שהוא עזב את הארץ ונראה בוינה.

עוד תמונה מהתקופה ההיא: בורוך הבורד והשקט, בנו של השמש, שיצא מתוך מחבואו. כמה גברים באו אלינו, ביקשו מאיתנו שנראה היכן קברנו את לונק הופמן, מנדזיו דורפלר ואת האחרים שנרצחו במחנה. יש להוציא את הגופות ולקבור אותן מחדש בבית הקברות היהודי. בורוך ואני עזרנו מיד במלאכת החפירה בגינת הבית הלבן. לפחות הם זכו לארון קבורה מקורות עץ גם ולקבר ראוי. קברנו את לונק הופמן, מנדזיו דורפלרפישל ויוז'ק הברמן, מנדזיו בורג, שמייל האדום ורופא ואשתו אשר התאבדו במחנה. אני מניח שהיו עוד מתים נוספים, שאת שמם אינני זוכר.

מוטל האוסמן (Motel Hausmann), אחד מהניצולים, אמר על קברם קדיש.

הוצאת גופות היהודים שנרצחו במחנה בוריסלב. חיים סגל הוא הראשון משמאל בשורה הראשונה. הרביעי בשורה הוא בורוך, בנו של השמש. (ארכיון התמונות של חיים סגל)

* מאנשי המשטרה היהודית אשר ניסה לאנוס את לוסיא ולאהר מכן דאג שתעלה על המשלוח להוצאה להורג.

שמעתי מידידי סאלק לינהארד (Salek Linhard) שהצבא הרוסי מגייס בחורים צעירים להלחם נגד גרמניה. כמהתי להיות חייל. הקצין הרוסי שבפניו התייצבתי הביט בי בעיניים עצובות. הייתי צעיר מדי. ומעבר לכך, הייתי פשוט קטן מדי כדי להתחזות למבוגר יותר. הוא טפח על כתפי והציע לי ראשית לחזור אל כוחותי. כמה שקינאתי בסאלק, שיכול היה ללכת ולהלחם נגד הגרמנים כחייל עם 17 שנותיו. הוא עבר לגרמניה עם הצבא האדום והיה בין משחררי ברסלאו (Breslau). הוא חזר לבוריסלב עם עיטור גבורה. סאלק היה המודל שלי לחיקוי. בכל פעם שמישהו דיבר עליו, אמרתי בגאווה:

"סאלק לינהארד, זה החבר שלי!"

חיים סגל וסאלק לינהארד לאחר המלחמה בבוריסלב
(ארכיון התמונות של חיים סגל)

החיים ממשיכים

נראה היה שהכל משתנה עכשיו: האור נראה בהיר יותר, האויר היה נקי יותר, השמש חמה יותר. האוקראינים והפולנים בעיר היו ידידותיים אל היהודים עכשיו:

"אתה צריך בגדים? חולצה? מכנסיים? נעליים? הנה, קח את הלחם הזה. את היודע שתמיד עזרתי ליהודים."

לא עבר זמן רב עד שעזבתי את המחנה. אולי היתה איזו דירה בעיר בה אוכל לחיות טוב יותר מאשר בקושארי שורץ הכינים.

צעדתי במורד רחוב זיילינסקייגו כמו זר. הרגשתי כאילו חזרתי אחורה לעידן אחר, בו הייתי משוטט כאן ללא דאגות ומשחק עם חבריי.

הנה הבית שלנו. השלט של הקפה של ישראל היה עדיין תלוי על הדלת. החלונות היו מנופצים. הבית הקטן של פסילה – חורבה ללא גג. הערוגה הקטנה של אמי, הפטרוזיליה שלה. אור דלק בדירה שלנו. עמדתי בשקט שמן מה והבטתי אל דלת הכניסה. עוד מעט מאמוש תפתח את החלון ותקרא לי. לוסייה תצחק על הבגדים שלי. אבא שלי בבית המלאכה...

הדלת נפתחה ואישה אוקראינית זרה הביטה בי מלמעלה למטה:

"מה אתה רוצה?"

היא לא היתה עוינת, אבל היא נעשתה חשדנית כאשר המשכתי לעמוד שם מבלי לומר מילה ונעצתי מבט מעבר לכתפה במדפים המוזרים שהותקנו בפואייה שלנו. רציתי לומר לה שזוהי הדירה שלי, אך הפה שלי התייבש. הסתובבתי והלכתי משם.

עליית הגג! חזרתי במהירות ועליתי בעדינות במדרגות החיצוניות. הדירה של לבנברג היתה ריקה, הרוח נשבה דרך הדלת הפתוחה לרווחה ושיחקה בשרידי הוילונות. המחבוא שלנו היה נעול, הפתח בלתי נראה. הוא לא התגלה במשך כל הזמן הזה! רציתי לזחול פנימה עוד פעם אחת. אולי היה מוחבא שם משהו שיכולתי למכור. הדלי עמד שם, מלבדו לא מצאתי דבר. בדיוק כשרציתי לזחול החוצה, ראיתי משהו חיזור ממש לפני עיני. זה היה נייר מקופל לכדי גוש קטן שנדחף מאחורי אחת מקורות הגג. כך מצאתי את תמונת אמי כנערה צעירה עם אחי הישראלי ואת התמונה הקטנטנה של אחותי לוסייה.

פניה היפים והעדינים של אמי הציפו אותי לפתע בזכרונות. שמלת הפסים הכחולה-חומה שלה, שמאטע מרופטת שלובשת אישה אחרת. מדוע לא בכיתי? לא היו רגשות בתוכי מלבד שנאה. שמתתי את התמונות בכיס הז'קט שלי ומאז נשאתי אותן איתי לכל מקום.

כמה ימים לאחר מכן פגשתי את בן הדוד של ברוניה, גוילק פלץ (Giulek Pelz). הוא שרד ביערות ובמחנה אך משפחתו נרצחה כולה. אף אחד לא דיבר על המתים. עשינו את ההכרחי: השגנו משהו לאכול וחיפשנו מקום לגור בו. מצאתנו בית במרכז בוריסלב, נראה היה שהוא ננטש במהירות על ידי דייריו לא מזמן. היו בו כמעט עשרה חדרים מרוהטים לחלוטין. צנצנות עם פירות וירקות משומרים עמדו על מדפי המרתף, תפוחי אדמה שאוחסנו בחדר אחר בקושי החלו לנבוט.

התמונות אותן מצאתי בעליית הגג, בגודלן המקורי. משמאל אמי כנערה צעירה עם אחיה ישראל. מימין, אחותי לוסייה (ארכיון התמונות של חיים סגל)

כאשר התעוררתי בין הסדינים הלבנים בבקרים התקשיתי בכל פעם "להתאפס", והייתי זקוק לכמה דקות כדי להבין היכן אני. רק הכינים הזכירו לי שוב ושוב את התקופה במחנה. חודשים אחרי המלחמה הן עדיין לא עזבו אותי ונראה היה כאילו גופי מייצר את הפרזיטים מתחת לעור שוב ושוב. אני עדיין זוכר את האמבטיה החמה הראשונה באמבט העץ. תחושת הרווחה, כשאני עוצם את עיני והכאב החד, המפלח לפתע – המחשבה שאסרה על כל תחושת רווחה: מאמוש, לוסייה!

האם היה זה אני במראה? זה היה כאילו זר מביט בי: הראש הגדול הזה, היושב על צוואר דק מדי, העיניים השקועות, הסנטר המחודר והמבט הקר והאדיש בעיניים. אבל לאחר כמה שבועות בהם אכלתי וישנתי כראוי, התחלתי בהדרגה להכיר את אימק של פעם במראה. העור החיוור והעיגולים השחורים מתחת לעיניים נעלמו, הלחיים התמלאו, השיער כבר לא היה דהוי ומטושטש. בדרך כלשהי, אפילו עיני הביטו בי בדרך ידידותית יותר במראה.

חוסר מנוחה תמידי מילא אותי ככל שהרגשתי טוב יותר פיזית. הייתי תמיד עסוק מאוד. גיולק ואני הרווחנו עכשיו כסף במסחר בפריטים שונים. זאת הייתה תקופה בה היו חסרים לאנשים דברים רבים. ראשית, השגנו קרומסלה (Kromsela) – אסל, לכל אחד מאיתנו, כך שיכולנו שנינו לשאת שני דליים. הכרנו מעיינות מלוחים ביער שלידי יאסינציה סולנה (Jasiencia Solna), כשמונה קילומטרים מבוריסלב. מילאנו את הדליים שלנו במים וסחבנו אותם בחזרה אל המטבח שלנו. הרתחנו את המים עד שהתאדו ונשאר המלח. לאט לאט שיפרנו את השיטה לייצור המלח.

היו כמה יהודים בקרב הצבא הרוסי. אם היינו זקוקים לדבר מה, כמו נייר עבור שקי המלח, פנינו אליהם או שביקשנו מסוחר בוריסלב, שרצו להראות לכוחות הכובשים כמה הם עוזרים ליהודים. עם שקי המלח בתרמילינו צעדנו אל השוק או

מבית לבית. לא היינו מרוצים עד שמכרנו את הכל. זה היה הכסף הראשון שהרווחתי בעצמי.

המסחר בנרות היה רעיון עסקי נוסף שהיה לנו. ניתן היה לגרד שעווה מינרלית מן האדמה במקומות רבים ביער. פתילי נרות ניתן היה להשיג בשוק. כיצד נוכל לייצר נרות רבים בבת אחת? שרטטתי תבנית על נייר ולה 20 תאים זה לצד זה. הלכתי לפחח פולני, אשר הכין עבורי את התבנית תמורת מעט כסף. במשך שעות המסנו את השעווה ושפכנו אותה דרך פילטר לתוך התבנית. הנרות בערו היטב. עשינו עסקה טובה. סחרתי בכל מיני סחורות מהצר. כל שהיה עליך לעשות היה להבין למה אנשים זקוקים יותר מכל. הייתה מעט מאוד סחורה שנמכרה בחנויות. בסוף 1944 לא היו שמרים. הנוצרים היו זקוקים להם לאפיית חג המולד שלהם. הצלחתי להשיג כמות גדולה שלהם בסטריי (Stryj)* בתמורה למלח ולנרות. הנוצרים בבוריסלב נתנו לי כל סכום שביקשתי עבורם.

דרך ירירותינו עם החיילים הרוסים, היתה לנו ההזדמנות לקפוץ על המשאיות שלהם ולנסוע לכפרים מרוחקים, שם עשינו עסקים. הרוסים רצו וודקה, אז השגנו להם וודקה. המסחר הזה הביא יותר כסף ממה שחשבתי.

גם אנחנו ניסינו, כמובן, את השנאפס, יחד עם חבורת נערים ששרדו את המלחמה. השתכרנו, שרנו וצחקנו. במצב הרוח השמח החלטנו ללכת לצלם ולהצטלם יחדיו. איך הרגשתי באותו זמן? היה לי כסף והרבה חברים שאהבו אותי. הייתי עצמאי וגאה, הרגשתי כמו גיבור. הכל היה בסדר, אילולא התמונות מהעבר שהופיעו בחלומותי לילה אחר לילה.

לאט לאט התמלא הבית שלנו באנשים. הדוד אהרון ולולה עברו להתגורר באחד החדרים הגדולים. אהרון עבד בעבודה הקודמת שלו. הוא שיפץ בתים וכיסה קירות בטפטים עבור הרוסים.

יום אחד הדוד שימק חזר מרוסיה, חובש כובע פרווה גבוה. הוא כבר שמע ברוסיה, מפליטים שהגיעו מדרוהוביץ, שכל משפחתו נמחקה. הוא הקים קצבייה קטנה באחד מהחדרים העליונים. החיילים הרוסים עזרו לו להשיג את הכלים הדרושים וכן שולחן עץ כבד. אני עדיין רואה אותו לנגד עיני, כאשר יום הוא חזר מאחד הכפרים עם פרה קשורה בחבל קצר. משכנו ודחפנו אותה במאמץ רב במעלה המדרגות. לאחר מכן היא נשחטה. היה חלל גדול במרתף עם בלוקים של קרח שאוחסנו בו. שם יכולנו לשמור את הבשר. כעת היה מספיק בשר עבור כל דיירי הבית למשך שבועיים תמימים.

* Stryj – עיר סמוכה לבוריסלב.

בוריסלב 1945, משמאל: עמנואל שרק, ניצול מאוטהאוזן; חיים/אימק סגל; שימק/יוסף הכט, ניצול מאוטהאוזן; טולק צילר (ברח ממאוטהאוזן לפני שנלקח לאושוויץ); גיולק/ג'וליאן פלץ, ניצול בוריסלב (מארכיון התמונות של חיים סגל)

טקס זיכרון בקברי האחים שליד המשחטה בבוריסלב. אביב 1945 (ארכיון התמונות של חיים סגל)

באביב 1945, לאחר גל הכפור האחרון, הקימו היהודים שנותרו בבוריסלב אנדרטה מאחורי המשחטה. היא נבנתה מאבני ריצוף ונראתה כמו ארובה של משרפה. לוחות גדולים של בטון נוצקו על שבעת קברי האחים כדי להגן על מה שנותר מגופות 10,000 האנשים שנרצחו על ידי חיות הפרא. עד כמה שזכור לי, חלק מהכסף נתרם על ידי הג'וינט – ארגון עזרה יהודי. תרומות נוספות נאספו. אני עזרתי בארגון הועדה אשר עברה מבית לבית במשך ימים יחד עם ניצולים אחרים בבוריסלב.

עברה שנה בלבד מאז ששרדתי את ההוצאה להורג. לא שבתי אל המשחטה מאז. כאשר לוחות הבטון נוצקו והאנדרטה הוצבה, נאספו כל ניצולי בוריסלב בפעם האחרונה יחד, לפני שהתפזרו לכל רוחות השמיים. הם עמדו שם, אבודים בצער האינסופי, חלקם עדיין לבושים בסמרטוטים האומללים שלהם. הם בכו על יקיריהם ששכבו פה, מתחת לאדמה.

זהו המקום בו עמדתי על קורה מעל לקבר האחים. גם אני הייתי צריך לשכב כאן, קבור מתחת ליציקת הבטון הזאת יחד עם אמא שלי והדודה זוסיה. זה לא היה אמיתי. זה היה כמו חלום, העובדה שעמדתי כאן בשמש האביבית, ביחד עם החיים.

אֵל מְלֵא רַחֲמִים שׁוֹכֵן בַּמְרוֹמִים,
הַמַּצֵּא מְנוּחָה נְכוֹנָה עַל כַּנְפֵי הַשְּׂכִינָה
בְּמַעְלוֹת קְדוֹשִׁים וּטְהוֹרִים כְּזוֹהַר הַרְקִיעַ
מְזַהְרִים אֶת כָּל הַנִּשְׁמוֹת שֶׁהֵלְכוּ לְעוֹלָמָן...

לבסוף הביא ניגון התפילה את שטף הדמעות אל עיני.
"אני רוצה שתחיה. אחד מאיתנו חייב להשאר!"
שמעתי בבהירות את קולה של אמי שוב. עד עתה לא הבנתי את בקשתה האחרונה.
היא הורידה מעלי את העול כדי שאשרוד. היא קראה לי חיים.

הסוף

אפילוג — הסיפור שלאחר המלחמה

כאן מסתיים סיפור ההשרדות שלי. זאת היתה דרך ארוכה וקשה עד שהגעתי לחיים עצמאיים ושמחים. אני רוצה לספר את הסיפורים החשובים ביותר שהתרחשו לאחר המלחמה:

לאחר תום המלחמה, ערב אחד, נפתחה דלת החדר שלי ובפתח עמד אבי. עמדנו שם לרגע בדממה. ואז נפלנו זה לזרועותיו של זה. שוב ושוב הוא הביט, נענע את ראשו וחיבק אותי. ישבנו יחד על מיטתי. סיפרתי לו שברירים מתוך סיפורן של מאמוש ולוסייה. היתה זאת הפעם היחידה בה דיברנו עליהן. מדוע הוא לא שאל שאלות נוספות? הוא לא רצה לדעת את הפרטים אז לא סיפרתי לו עוד – חיכיתי.

איש לא רצה להסתכל אחורה. הכל התכסה בשגרת היומיום ובמאמצים להתפרנס. לא רצינו לשוב אל הבית הישן שלנו. אף אחד לא רצה לחיות עם הזכרונות הכואבים. לקחנו זאת כמובן מאליו שהבית החדש הוא רכושנו.

מעט אחר כך הגיעה אישה מרוסיה. אבי אסף אותה מתחנת הרכבת. שמה היה מריה. אבא אמר שמריה היא אשתו החדשה. היא היתה בהריון. מריה היתה מאוד ידידותית כלפי אבל איך זה יכול להיות שהוא נשא ברוסיה אישה חדשה מבלי לדעת אם המשפחה שלו שרדה? מבלי להביט בי הוא ענה בקצרה שמישהו ברוסיה סיפר לו שכל היהודים בבוריסלב נהרגו. איך הוא יכול היה להיות בטוח שהידיעה הזאת נכונה? השאלות האלה עינו אותי יותר ויותר. לא יכולתי עוד לדבר עליהן עם אבא. הם התחתנו ב־10 באוקטובר בבוריסלב בטקס קצר ורשמי ללא מסיבת חתונה.

נמנעתי מהמתח הגובר ביני לבין אבי ככל שיכולתי. הייתי הבוס של עצמי ולא הייתי רגיל לכך שאומרים לי מה לעשות. בתחילה, כאשר היה נותן לי הוראות, לא אמרתי מילה. הוא עדיין ראה בי את הילד הקטן שהשאיר מאחוריו ב־1941.

בינתיים, חזרתי ללמוד בבית הספר. היה עלי להשלים כמעט ארבע שנות לימוד. כמה מוזר היה לשבת פתאום בכיתה עם חבורה של בנים ובנות יהודים בין הילדים האוקראינים והפולנים הצעירים מאיתנו. מבטיהם הסגירו את העובדה שיחסם אלינו לא השתנה. נוכחותו המורגשת של הצבא הרוסי הגנה עלינו. אם מישהו העז לתקוף או לשדוד אותי – הוא קיבל טיפול קשה. אני הייתי מוכן.

לא היה קשה בבית הספר ובמקביל השקעתי בעסקים שלי. יום אחד נתתי לאבי מתנה. אני עדיין זוכר את הבעת פניו: הפתעה, אי אמון וגאווה חלפו בהם כאשר פתח את עטיפת הנייר: היה זה שעון זהב. אולי אז הבין שאינני ילד קטן עוד.

אבי השיג מכונת תפירה וכלי עבודה והקים לעצמו בית מלאכה בתוך הבית. הוא תפר נעלי בית. לא עבר זמן רב והוא העסיק שני עובדים פולנים נוספים. חודשים לאחר מכן הגיע פתאום הדוד רובין גרטנברג וגר איתנו למשך זמן מה. הוא הפך לאדם קשה ומריר. הוא שב אלינו לאחר שעזב את הצבא הרוסי בסוף המלחמה. שרפתי את המעיל שלו בחצר. הדוד רובין נאכל על ידי מליוני כינים – לא היה חלק מגופו שלא התמלא בהן.

יום אחר, ראינו גם את בעלה של הדודה אלטה רוזנברג מדרוהוביץ שנרצחה. הוא לא נשאר איתנו לזמן רב. הוא מצא אישה חדשה ועלה לישראל.

וולדנבורג – הופגייסמר – ישראל

(WALDENBURG — HOFGEISMAR — ISRAEL)

השמועות פשטו: הרוסים מובילים את הפולקסדויטשן אל מחוץ לשלזיה* ומעוניינים מאוד במתיישבים חדשים באזור. בתים יפים ומרוהטים חיכו לנו ריקים. מהר מאוד החלה הנהירה – כולם רצו להיות הראשונים לבחור את הבית הטוב ביותר בשלזיה. אבי לא היסס למשך זמן רב ורשם גם אותנו. נפרדתי מחבריי בבוריסלב. גם הם רצו לעזוב את פולין, חלקם רצו לעלות לישראל, אחרים חלמו על אמריקה. גוסטק וברוניה עברו לגלייביץ**, שם עבד גוסטק במכרה פחם. שני בניהם נולדו בגלייביץ.

* Silesia – שמו של חבל ארץ היסטורי במרכז אירופה, המשתרע על שטח של כ-45,000 קמ"ר שכיום רובו נמצא בדרום מערב פולין. אחר מלחמת העולם השנייה הועברו התושבים הגרמניים של חבל ארץ זה, שהיו כ-25% מהאוכלוסייה הכללית, מערבה לגרמניה.

** עיר במחוז שלזיה.

לשמחתי הרבה, גם איציק קודיץ רצה לעבור לשלזיה. בכל פעם שנפגשנו, הייתה השיחה מגיעה להנק ארט. עדיין לא ויתרנו על ההחלטה למצוא אותו. קיבלנו הודעה שנוכל לעבור לוולדנבורג עם עוד מספר משפחות. ארזנו את כל מה שיכולנו לקחת עימנו.

הבית החדש שלנו עמד במרכז העיר והיה מעל ומעבר לכל ציפיותינו. הוא רוהט בעושר רב, ברהיטים כהים וכבדים עשויים עץ אלון. בחנתי את כל החדרים מהמרתף עד לעליית הגג. הכל נצץ מניקיון. גילינו, לתדהמתנו, שהמשפחה שגרה בבית השאירה אפילו את סכו"ם הכסף שלה מאחוריה. פתחתי את הדלת הכבדה של המוסך. עמדה שם מכונית מרצדס משנת ייצור 1936. על פי צבעה הבנתי שהיא שימשה כרכב צבאי. כאשר מצאתי מעיל עור ארוך במלתחה, הבנתי שקצין אס. אס. בעל דרגה גבוהה התגורר בבית הזה עם משפחתו ועזב בחיפזון אל המערב, עוד לפני שהרוסים הגיעו. רציתי למכור את המעיל הזה, אבל איש לא רצה לקנות אותו – מלבד סנדלר אחד. הוא חתך אותו והכין ממנו מגפי נשים.

חיים סגל ואיציק קודיץ ב-1945 (ארכיון התמונות של חיים סגל)

אנשי וולדנברג היו מאוד ידידותיים כל עוד הצבא הרוסי שהה בה. מפקדת הצבא היתה בעיר השכנה, רייכנבאך. הפולקסדויטשן שחיו עדיין בעיר, חשו מאויימים ועזרו לנו מאוד.

אולם מהר מאוד שמענו על תנועה אנטישמית ומהומות בפולין. זה שוב התחיל. לא הייתי מופתע, נשארתי ערני. הרגשתי בטוח שדבר כבר לא יוכל לקרות לי.

בארבעה ביולי 1946 הציתו אנטישמים פולנים פוגרום נגד יהודים בעיר קיילצה (Kielce). 41 יהודים נרצחו ו80 נפצעו. כעת לא רצינו להשאר אפילו ליום אחד נוסף. אבי ניסה ליצור קשר עם תנועת הבריה"ה*. הגבולות היו סגורים, כך שהיה עלינו לצאת באופן בלתי חוקי מפולין. הכל קרה מהר מאוד. ביחד עם מספר משפחות נוספות, שילמנו למדריך אשר הכיר דרכים לחציית הגבול הירוק עם צ'כוסלובקיה. כל אחד היה רשאי לקחת עמו מזוודה אחת בלבד. אולם מריה, בשל הריונה המתקדם, התעקשה לקחת מזוודה נוספת עם בגדי תינוקות. היא רבה עם המדריך שהאשים אותה בכך שהיא מחבלת במאמצי הקבוצה כולה. היא התעקשה וגררה את המזוודה בעצמה. הצלחנו לברוח ללא תקריות.

נראה היה שהגבול אינו שמור היטב או שהשומרים מעלימים עין בהסכמת הממשלה הפולנית. באופן הזה הם קיוו להפטר מ'הבעיה היהודית' שלהם.

בברטיסלווה (שבצ'כוסלובקיה), המתינו כבר בין 500 ל-600 פליטים יהודים שהתכוונו להמשיך במסעם. היו שם יהודים מפולין, מהונגריה מרומניה ומרוסיה אשר טופלו על ידי ארגון העזרה היהודי – הג'וינט. שיכנו אותנו במחנה מגורים ולא הורשינו לעזוב אותו אך לי היו כמה קרונות בכיס וביחד עם חברי יהושוע שטרן, רצינו לברוק אם יש משהו נחמד לקנות בעיר.

רצנו מיד לזרועות הסיוע המשטרתי. יהושוע הצליח להמלט ואילו אני, מאחר ולא יכולתי להזדהות, ישבתי בתחנת המשטרה לזמן קצר. הם הודיעו לי כי יגרשו אותי בחזרה לפולין.

הקצינים נתנו לי אוכל ושתייה. ניתן היה לראות שלא הצליחו להסכים ביניהם כיצד להפטר ממני. לאחר שלושה ימים הם השאירו את הדלת פתוחה והלכו החוצה לעשן סיגריות. אז יצאתי החוצה וברחתי. יהושוע, שמצפוני הציק לו, לא סיפר לאיש על מזלי הרע.

מספר ימים לאחר מכן הגיע תורנו לעלות על הרכבת לאוסטריה. היא הובילה אותנו לווינה, שם נלקחנו לבית החולים רוטשילד. מאות פליטים הצטופפו בבית החולים לשעבר, אשר נהרס בחלקו בהפצצות. עוד ועוד אנשים הגיעו. הג'וינט עשו כמיטב יכולתם, אך שרר שם כאוס מוחלט. אנשים נואשים התהלכו וחיפשו את קרוביהם. גם החולים והתשושים מילאו את המקום. לא נותר שם חדר עבורנו וכך, מהר מאוד, מצאנו את עצמנו שוב על הרכבת, מצויידים במים, לחם ומזון משומר כצידה לדרך. נשלחנו לבינדרמינחן (Binderlich), מחנה עקורים ליד העיר לינץ. העברנו שבועות בבלוקים ענקיים של דירות, עושים את מה שכל 2500 תושבי המחנה עשו – מחכים. אנשים נוספים הגיעו.

* תנועת הבריה"ה התארגנות ציונית, שהייתה אחראית להגירה הבלתי-חוקית של כשלוש מאות אלף ניצולי השואה לארץ ישראל בלשהי מלחמת העולם השנייה ולאחריה, בין השנים 1944-1948. ההמונים נדרו ממזרח אירופה למרכזה ולדרומה במגמה להגיע לארץ ישראל.

יום אחד עמד מולי לא אחר מאיציק קודיץ. יצאתי מגדרי מרב שמחה. מיד התחלנו את חקירתנו בעניין הנק ארט. למרות שלא באמת האמנתי שנמצא אותו, שאלנו את כל מי שהגיע מבוריסלב או מדרוהוביץ. היתה זאת ההזדמנות האחרונה שלנו למצוא אותו. ולא היינו היחידים שחיפשו אחריו: באחת מארוחות הצהריים, בדיוק כשאכלתי את המרק שלי, ניגש אלי אדם ואמר:

"שמעתי שאתה מחפש את הנק ארט. הוא נראה כאן לפני מספר ימים ונסע לוינה."

הרגשתי שהדם עולה לראשי. רצתי אל איציק. עוד באותו היום נסענו לוינה בג'יפ אמריקאי. בדקנו בבית החולים רוטשילד ובמשרדים. תיארנו את מראהו של הנק ארט אינספור פעמים. אולי הוא שינה את שמו? האם הוא הגיש בקשת יציאה? איש אחד אמר שהוא ברח לברזיל תחת שם בדוי. חשבנו שהוא מסוגל לכך והיינו די משוכנעים שהיה לו מספיק כסף לשוחד. מאידך, ייתכן שהוא הותיר עקבות מדומים בכוונה ושהוא מסתתר במקום כלשהו באוסטריה. המצוד נגמר. עשינו מה שיכולנו. כאשר התאהבתי בנערה במחנה, הצלחתי לגרש את הנק ארט ממחשבותיי.

התאומות שושנה ומרים אלרהנד (Szoszana and Miriam Allerhand) עם חיים סגל בזייגנהיים
(ארכיון התמונות של חיים סגל)

שושנה אלרנהרד שרדה בקרקוב, מחופשת לעוזרת בית פולנית. היא הגיעה לבינדרמינחן עם אחותה התאומה ועם אביה מעט לפנינו.

מהר מאוד הופרדנו. המחנה עלה על גדותיו עד כדי כך, שהפליטים נלקחו בקבוצות למחנות עקורים אחרים. רכבות לקחו אותנו לגרמניה, ארץ אויבינו. היעד היה מחנה עקורים באזור האמריקאי שבצפון הסן (Hesse)*.

למרבה הצער, שושנה ואני נשלחנו למחנות שונים. הגענו להופגייסמר (Hofgeismar)**.

חברתי ומשפחתה נשלחו לזייגנהיים. כאשר הם היגרו לישראל דרך איטליה, המשכנו להתכתב לזמן מה, אך לאחר מכן אבדו לי עקבותיה.

חיים סגל (ראשון משמאל בשורה האמצעית), משתתף בקורס טכנאי אלקטרוניקה בהופגייסמר (מארכיו התמונות של חיים סגל).

האורט – ORT, ארגון ההשכלה היהודי, הציע קורסים והכשרות מקצועיות בהופגייסמר. יכולת, למשל, לקחת קורס בנייה או מכוונאות רכב. אני סיימתי קורס של טכנאי אלקטרוניקה. תעודה מאורט היתה מעין 'תעודת חופש', אשר הגבירה את הסיכויים להוציא אישור כניסה לאמריקה או לקנדה. לרבים מאיתנו, היה זה מסמך הזהות היחיד. ללא קשר לזמן הקצר בו שהינו בהופגייסמר, בזכרוני, היה זה זמן בו יכולתי להשלים

* אחת מ־61 המדינות המהוות את גרמניה.

** עיר בצפון הסן.

מעט מנעוריי האבודים. תנועת הגורדוניה* ארגנה הרצאות ומסיבות ריקודים. היו הופעות על במה באולם ספורט גדול, שהיה שייך לבסיס הצבאי שהיה שם בעבר. ערב אחד הופעתי כזמר מול כל הקהל, שרתי שיר שכתבתי והלחנתי בעצמי. קולי כבר לא היה הקול הגבוה והילדותי של פעם. קראתי לו שיר השוקולד (Schokoladenlied), שיר עצוב מאוד, שגרם לקהל לבכות. בהופגייסמר התחלתי לתכנן את עתיד.

בספטמבר נולדה אחותי בבית סיעוד במחנה העקורים הופגייסמר. היא נקראה שרה, על שם אחותי הנרצחת שרה/ לוסייה. היה זה נס שמריה והתינוקת שרדו את הלידה: המיילדת הגרמניה 'שכחה' אותה. מאחר והיה זה בסוף השבוע, היא השאירה את מריה נעולה לבדה בבית החולים. אבי עלה על גדותיו מרוב אושר כאשר מריה והתינוקת הגיעו אליו סוף סוף. תינוקת – אהבתי את היצור הקטן הזה. אבל לא הייתי מאושר. חוסר המנוחה שלי נשאר. לא מצאתי את מקומי במשפחה הזאת.

במאי 1947 עזבנו את הופגייסמר. מריה סירבה להגר לישראל. היא הרגישה רחוקה בגלל שלא היתה יהודיה.

אבי, שהיה חבר במפלגה הקומוניסטית, היה משוכנע ששחר של עידן חדש עולה על פולין. הוא רצה להיות שם כאשר מדינת צדק סוציאליסטית חדשה תוקם בה. דנו בכך – אני התנגדתי נחרצות לחזרה לפולין. אי אפשר היה לשכנע את אבי שהיהודים לעולם לא יהיו בטוחים שם.

אימונים בלתי ליגאליים של ההגנה בוולדנבורג.
משמאל לימין: קובה/ יעקב בלייברג, חיים סגל, איציק שטרן ולאון מורגנשטרן
ארכיון התמונות של חיים סגל

* תנועת נוער ציונית שדגלה בערכי א"ד גורדון, ממייסדי "דת העבודה".

חיים סגל בן 18 (ארכיון התמונות חיים סגל)

לבסוף התרציתי וחזרנו לוולדנבורג. המחשבה לעלות לישראל העסיקה אותי מאוד. יצרתי קשר חשאי עם ארגון ההגנה, אשר קיים אימונים בלתי ליגאליים כדי לגייס חיילים עבור ישראל. אחר כך השגתי מקום בפוליטכניק בורוצלב (Breslau), הוצאתי תעודת מהנדס אלקטרוניקה ושבתי לוולדנבורג.

המגורים עם אבי ועם מריה הפכו בהדרגה בלתי נסבלים עבורי. רציתי לעזוב את וולדנבורג במהירות האפשרית אך אנשים חיכו נצח כדי לקבל אישור יציאה. הדור שימק הבין את מצבי ונתן לי כסף כדי לחצות את הגבול הירוק של פולין באופן לא חוקי עם תנועת הבריחה. בנמל האיטלקי טראני (Trani), המתינו מאות יהודים כדי להגיע לישראל.

שמה של האנייה לא יכול היה להיות מתאים יותר: **עצמאות**. זאת היתה המשאלה שלי לעתיד, בעודי עומד על הסיפון ומביט בים.

בישראל גרנו, כעולים חדשים, במחנה. עבדתי בכל עבודה שהוצעה לי – כקוטף תפוזים בחקלאות וכנהג. הצטרפתי לצבא למשך שלוש שנים. שם פגשתי את מי שעתידה להיות אשתי – בלה. זאת היתה נקודת מפנה בחיי: לראשונה יכולתי לדבר על סיפור חיי ועל הסיוטים שלי.

לאחר שסיימתי את שירותי הצבאי התחלתי לעבוד כמהנדס אלקטרוניקה ולבנות את העסק שלי. הייתי מלא אמביציה. חלום הילדות הגדול שלי היה לבנות בתים. כאשר קיבלתי הצעה לעבוד בחברת בנייה, התחלתי כטכנאי אלקטרוניקה. בחברה הזאת למדתי את כל מה שארכיטקט ומהנדס בניין צריך לדעת. מאוחר יותר התחלתי לעבוד כקבלן בנייה עצמאי. הצלחתי מאוד. באותם זמנים איש מעולם לא ביקש ממני לראות תעודת ארכיטקט. מה שחשוב היה שעשיתי עבודה טובה.

ב־1953 שימשתי עד במשפט נגד הילדברנד בברמן (Bremen). מספר שנים מאוחר יותר, נסעתי לשטוטגרט כדי להעיד נגד סמל האס.אס. שינבק. הזכרונות שהציפו אותי מחדש העיקו עלי.

הודעזתי מקלות הגזר הדין: הילדברנד קיבל שמונה שנים בכלא ואילו שינבק זוכה. כמה שנים אחר כך, נערך להילדברנד משפט חוזר והוא נשפט למאסר עולם. במהלך השימוע בשטוטגרט, היתה לי תחושה שאני עומד על דוכן הנאשמים בעצמי, מפני שהם ניסו ללא הרף להוכיח סתירות בעדותי. שמת לי לב שהמתורגמן מעוות את מילותיי בגרמנית לטובת הנאשם שינבק. מאז דיברתי רק גרמנית בבית המשפט.

ב־1977 היגרתי מישראל לקנדה והקמתי עסק כקבלן בניין. בתוך חודשים למדתי לדבר אנגלית עסקית לה הייתי זקוק בתחום עיסוקי. חלום הילדות שלי התגשם: בהתלהבות והצלחה הולכת וגדלה בניתי בתים, קומפלקסים של דיור, ובניינים מסחריים בקנדה ומחוצה לה.

אני מלא תודה על כך שאני חי ושזכיתי לחוויות נפלאות רבות כל כך בחיי. לאשתי ולי יש שלושה ילדים מקסימים, עשרה נכדים ושלושה נינים. משפחת סגל לא נמחקה מן העולם.

אחותי לוסיה הגיעה לקנדה ב־1966. האחות הצעירה יותר, נטשה, אשר נולדה בוולנבורג ב־1953, נפטרה ב־1973. כמה שנים מאוחר יותר יכלו גם אבי ומריה להגר. הם חיו ליד הבית שלנו בטורונטו.

הדוד אהרון ולולה היו הראשונים לעזוב את פולין לאחר המלחמה. ללולה היו קרובי משפחה בארה"ב והיא השיגה תצהיר על פיו הם יוכלו לממן ולתמוך בהם עד שהם יכנו את חייהם. הם הגיעו לאמריקה דרך בלגיה. שם נולדה רוחל'ה, בתם. היא נקראה על שם רחל – רוחציה, חברתה הטובה ביותר של לוסיה אחותי. עד אחרון ימיה

היתה לולה בוכה בכל פעם שחשבה על הילדה אשר נורתה במקומה בבית המטבחים
בבוריסלב.

פורים בוולדנבורג. משמאל לימין: הדוד אהרון, הדוד שימק, אפרים בוצ'ר – בן דודה של סוניה אשתו
(עם המגילה), סוניה עם ורדה ולולה, אשתו של אהרון.

הדוד שימק ואשתו השניה סוניה רצו להשאיר בפולין. הם חיו בוולדנבורג. סוניה היתה
ניצולת רימנוב (Rymanow). בתם ורדה נולדה ב־1946 וכמה שנים אחריה, בנם איזי.
לשימק היתה קצבייה בביתו החדש. כחבר בקואופרטיב סגודה Sgoda, הוא נעשה מבוסס
היטב במהירות. שוב הוא הכין את הנקניקיות המיוחדות שלו. המשפחה הצליחה כל כך,
שהם יכלו אפילו לשכור אומנת גרמנייה, מריאנה.

ב־1949 מה שצפיתי התגשם: היהודים לא יכלו לחיות בבטחה בפולין. הייתי רוצה
לספר את הסיפור הזה לפרטיו: ערב אחד, שימק סגר את דלת חנותו בדיוק שהגיע אליו
פולני וביקש לקנות נקניקיה. הדוד שימק הצביע על השלט המציין 'סגור'. הוא אמר
לו שמאוחר מדי, הכל כבר נוקה והציע לו לבוא למחרת לאכול נקניקיה טרייה. האיש
שלף מיד סכין מכיסו והחל לרדוף אחרי שימק. החל מאבק ורודי, שהיה החזק מביניהם,
הצליח לחטוף את הסכין מידו של האיש. כעת הרים הפולני את זרועותיו באויר ורץ
במורד הרחוב כשהוא צועק לכל עבר שיהודי ניסה לרצוח פולני! זה היה מדהים: בתוך
פחות מחמש דקות כ־50 או 60 פולנים התאספו מחוץ לחנותו של שימק, כאילו רק חיכו
להזדמנות שכזאת. אילולא המשטרה וכמה חיילים רוסים שהגיעו למקום, היו הורגים

את שימק. יומיים לאחר מכן הוא עלה על רכבת למערב עם סוניה והילדים. הם היגרו לארה"ב.

הדוד עקיבא שיף בחתונתו בישראל עם אשתו השניה רות, ניצולת אושוויץ
(מארכיון התמונות של חיים סגל)

דודי עקיבא שיף נסע לפלשתינה ב־1942. הוא ביכה את אובדנם של אשתו חוה וילדיהם, בני וחווה. רות, אשתו השניה, הגיעה מבודפשט. היא היתה אלמנה וניצולת מחנה ההשמדה אושוויץ. הם היו זוג אוהב אך מעולם לא ילדו ילדים. הם היו מאושרים כשנולדו שני ילדי הראשונים, עמליה ורועי.

גם ברוניה וגוסטק הלפרן נאלצו לברוח מהאנטישמיות המתפרצת ב־1950. הם התחילו חיים חדשים בישראל. היום שם משפחתם הוא הלמוט. במשך 37 שנים עבד גוסטק במפעל לייצור תחמושת וברוניה עבדה כרואת חשבון. כיום הם גימלאים החיים בתל אביב. יש להם שני בנים, חמישה נכדים וארבעה נינים. למרות שאנחנו חיים רחוק אלה מאלה, אנו שומרים על קשר חם וקרוב.

חברי איציק קודיץ הגיע לישראל באופן בלתי חוקי בעזרת תנועת הבריחה. הוא המשיך לעבוד כצבע ושיפוצניק. הוא הקים משפחה ונולדו לו שני ילדים. ראינו זה את זה בפעם האחרונה כאשר עדיין חייתי בישראל. איציק קודיץ, חברי הטוב, היה גיבור אמיתי. הוא נפטר לפני כעשר שנים.

סאלק לינהארד היגר לישראל. הוא היה מפקד משטרת אשדוד. כיום הוא גימלאי. אנחנו שומרים עדיין על קשר ומשוחחים בטלפון.

חברי בורוך, בנו של השמש, נסע לאמריקה. למרבה הצער אינני זוכר את שם משפחתו. שמעתי שהוא הפך לרבי גדול בניו יורק.

המנהל בייץ ואשתו אלוה, נמנים על חסידי אומות העולם ביד ושם, בזכות אומץ לבם והצלת יהודים רבים בבוריסלב.

בית הקברות היהודי בבוריסלב, עם המצבות העתיקות שלו וקברי אבות אבותי, אינו קיים עוד. הוא שימש כאזור אימונים של הצבא הסובייטי בשנות החמישים. החיילים הרוסים השתמשו במצבות כמטרות ירי וריסקו אותן עד שלא נותר מהן דבר. מאחור יותר, יושר כל האזור ומחסן גדול נבנה עליו.

כיום נותר שם רק לוח המציין את היותו פעם בית קברות. האנדרטה בבית מטבחיים עדיין קיימת אולם לוחות הבטון הגדולים התרסקו גם הם ביריות על ידי חיילים רוסים. עשב גדל שם עם חלוף הזמן. כיום לא ניתן למצוא אותן עוד.

על האנדרטה כתוב באוקראינית:

עובר אורח, אנא, עמוד מלכת.
אנא קוד קידה נמוכה
לזכרם של אנשים חפים מפשע,
אשר נורו ונקברו במקום הזה
בין השנים 1940 עד 1944
על ידי הברברים של המאה ה־20, הנאצים.
קבוצת הזיכרון.

1979 האנדרטה ליד קברי האחים בבוריסלב. משמאל: עמנואל שרק, חיים סגל, ויעקב בנדר
(תמונה מארכיון חיים סגל)

אפילוג

חיים לא סיפר לי שהוא אושפז מספר ימים לפני שהגעתי לטורונטו. הוא עזב את בית החולים תוך לקיחת סיכון. הוא לא חש בטוב, אבל רצה מאוד שפגישתנו בקיץ 2011 תתקיים.

הנסיעה הזאת תוכננה זמן רב קודם לכן. הכרנו בינואר 2010. במהלך שיחות הטלפון השבועיות שלנו שאלתי אותו שאלות. הוא סיפר לי את סיפורו, או שהייתי קוראת לו קטעים קטעים מהטקסט שכתבתי והוא היה מעיר או מוסיף דברים – כל זאת באנגלית ובגרמנית או בשתי השפות מעורבות. שוב ושוב, חיים נשבר מעול הזכרונות, אסף שוב אומץ והמשיך לספר לי את סיפורו.

לוסיה סגל סידן, אחותו, היא זאת שחיברה בינינו. היא נולדה במחנה העקורים בהופגייסמר ב־1946 ושלחה בקשה לגרמניה ממש בזמן שאני ערכתי מחקר על המחנה. החלה התכתבות אי מיילים נרחבת בינינו. כך שמעתי על אחיה חיים, אשר כילד שרד בנס את השמדת הקהילה היהודית של עיר הולדתו בוריסלב שבפולין לשעבר, על ידי **האיינזצגרופן** (*Einsatzgruppen*) הגרמניות. הוא הגיע להופגייסמר כנער בן 17 לאחר תום המלחמה. סיפורו הדהים אותי – בקשתו של אמו, לספר לעולם על מה שקרה, לא נזנחה.

רציתי לכתוב ספר על כך, למרות שמעולם קודם לכן לא עשיתי דבר כזה. חיים הסכים מיד. היתה לי תחושה שאני רק מספקת את הדחיפה הראשונית להגשמת משאלה שקיננה בו זמן רב.

התחלתי בחקר ההיסטוריה של בוריסלב, עיר בת 30,000 תושבים וגורלם של 14,000 תושביה היהודים במלחמה"ע השניה. בחנתי את תיעוד המשפטים שנערכו לנאצים לאחר המלחמה. הפכתי יותר ויותר מעורבת בסיפורו של הילד חיים. נדהמתי מרצונו לחיות מיכולותיו – התפתחותו מילד סובל ונידון מוות ללוחם.

השוואה בבוריסלב, עיר הולדתו של חיים, היא דוגמא לשיטה של האיינזצגרופן הגרמניות ושל מסייעיהן האוקראינים והפולנים בגליציה שלעבר, דוגמא לרצח השיטתי של מאות אלפי יהודים פולנים בין השנים 1941-1944. זהו פרק בהיסטוריה שראוי להכרה רחבה יותר בתהליך של לקיחת האחריות על השואה.

התקבלתי בחום רב על ידי חיים ואשתו בלה בטורונטו – הם לא התייחסו אלי כאל אורחת, אלא כבת משפחה. לוסיה, אחותו של חיים, הקדישה זמן רב כדי להראות לי את העיר המרתקת, בה מתקיימות תרבויות רבות ושונות זו לצד זו בשלום. חיים ובלה לקחו אותי לטיול בתי נשכח לאגם אונטריו הרחב והרגוע. הודות לבישול של בלה, הכרתי את המאכלים המסורתיים של המטבח הפולני-יהודי. בערב הראשון, לאחר מרק עוף נהדר עם קרעפאלאך, שאל אותי חיים שאלות שכנראה העסיקו את מחשבותיו: מדוע את עושה את כל זה? מדוע את נותנת את זמנך עבור הספר הזה? מדוע את נוסעת ללודוויגסבורג כדי לחקור את תיעוד משפטי הנאצים? את קוראת את כל הספרים הללו על ההיסטוריה של גליציה ושל בוריסלב, לפעמים אני נזכר באירועים מסויימים בזכות זה, מדוע? האם נשלחת אלי משמים או שזאת אמי בכבודה ובעצמה ששלחה אותך מלמעלה? למה?

פעמים רבות שאלתי את עצמי את אותן שאלות. הדור של הורי גדל במערכת הנצינל סוציאליסטית בשנות העשרים והשלושים של המאה הקודמת. כיצד הייתי אני נוהגת כאישה צעירה בתקופה הזאת, שבה אפלייה, רדיפה וגירוש אנשים הפכו להיות נורמה חברתית? האם לא הייתי גם אני נסחפת אחרי "התנועה", אילו נולדתי באותה תקופה? תחושת אחריות היא התשובה הקרובה ביותר לשאלה "למה", האחריות להשאיר עירנית ולשמור על זכרונות העבר חיים עבור הדורות הבאים. אני חשה הכרת תודה עמוקה לחיים, על אמון שהוא נתן בי, על שאפשר לי לשמור את סיפורו של הילד הזה ואת שמותיהם של אלה שנרצחו ולהגן עליהם מפני השכחה.

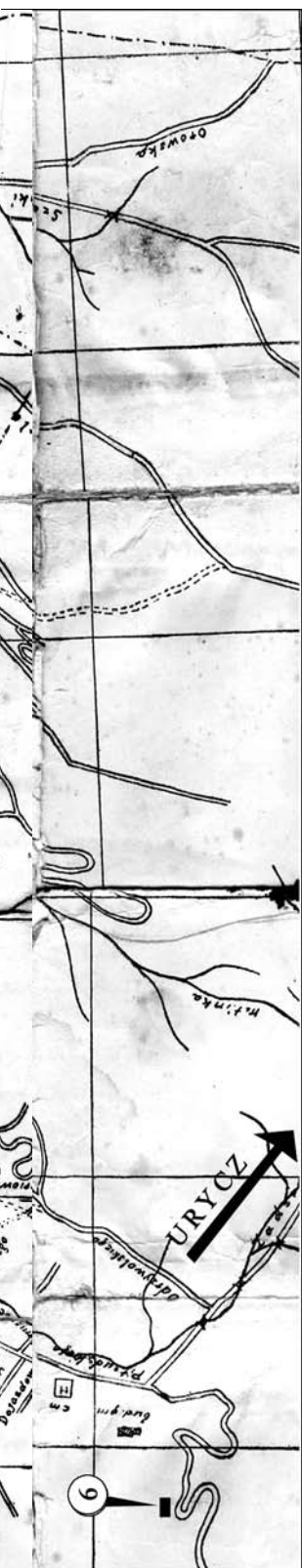
אני רוצה להודות לכל מי שעזר לי להשלים את הספר הזה: ברוניה וגוסטק הלמוט ערכו תיעוד בפרטי פרטים. הם היו מבוגרים יותר מחיים אז ויכלו לזכור יותר פרטים, למשל על התנאים במחנה הכפייה ועל המפה של בוריסלב. הם עזרו לי, למרות שזה היה קשה מנשוא עבורם לחזור אל התקופה הנוראה הזאת.

לב פופל (Lev Popel) מבוריסלב לא חסך במאמצים כדי למצוא תמונות היסטוריות ועכשוויות נוספות של בוריסלב עבורי. ארכיון התמונות של יד ושם, קלאודיה ארדהיים, רומן טרנבסקי, ירוסלב לאבריק, אולג

מיקוליץ' ורוברט בורצקי ממוזיאון המינרלים בקלודזקו תרמו תמונות מבוריסלב הישנה שנכחדה. ורדה שטיגליץ הוסיפה תמונה מדבורה הקטנה לספר זה.

תודה לאריאן סהינקה על התרגום האמפתי שלה לאנגלית.
תודות רבות לליסה פאסט לקריאת הטקסט באנגלית.

ג'וליה דריננברג
Julia Drinnenberg

1. מחנה העבודה קושארי
2. בניין השוצפוליציי (יחידה במשטרה הגרמנית)
3. מגורי המשטרה הממונה
4. בניין המליציה האוקראינית
5. קבר האחים ביער של טוסטנוביצה
6. קבר האחים ביער של סחודניצה
7. קברי האחים ליד המשחטה
8. בית הספר תלמוד תורה
9. בתי הספר
10. תחנת הכוח
11. המשחטה
12. בית הקולנוע 'קולוסיאום'
13. גטו בוריסלב
14. גטו וולנקה
15. הבונקר ביער
16. בית הקברות היהודי
17. תחנת בוריסלב
18. בית משפחת הרצוג (משפחתה של ברוניה)
19. בית משפחת הלפרן (משפחתו של גוסטק)
20. בית משפחתו של חיים

ג'וליה דריננברג

ג'וליה דריננברג מתגוררת עם משפחת בהופגייסמר , עיר קטנה בצפון הסן, גרמניה. היא עובדת כסופרת ומאיירת עצמאית. כמו כן, היא משמשת סגנית מנהל מחלקת היודאיקה בסטאדמיוזיאום הופגייסמר (Stadmuzeum Hofgeismar).